ALEKSANDER SMOLIŃSKI*

Stan badań oraz kondycja polskiej historiografii wojskowej dotyczącej dziejów polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939**

State of research and the condition of the Polish military historiography concerning the history of Polish military units and the Polish Army from the years 1914–1939

Streszczenie. Kondycja rodzimej historiografii wojskowej dotyczącej dziejów polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939 nie jest najlepsza. Poza różnego rodzaju jej brakami i niedostatkami można też wskazać bowiem na istnienie w środowisku badaczy zajmujących się tą problematyką pewnych swoistych patologii. Wszystko

* Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Historii i Archiwistyki, ul. W. Bojarskiego 1, 87-100 Toruń, asm@umk.pl, ORCID 0000-0002-2185-8589.

** W studium tym autor będzie zajmował się wyłącznie dziejami polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939 – bez kampanii jesiennej 1939 r., która wymagałaby odrębnego opracowania. Z tego samego powodu nie będzie też omawiał historii polskiej Marynarki Wojennej oraz Korpusu Ochrony Pogranicza. Nie będzie również poruszał kwestii dotyczących powszechnej historii wojskowej tego okresu.

to powoduje, że pomimo ogromnego i stałego przyrostu literatury wzrost naszej wiedzy o tych zagadnieniach jest stosunkowo powolny i posiada liczne luki oraz niedoskonałości. W związku z tym w studium tym autor podjął się próby przedstawienia obecnego stanu badań polskiej historiografii na temat polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939. Ponadto sformułował on cały szereg postulatów badawczych, których realizacja mogłaby posunąć naszą obecną wiedzę zdecydowanie naprzód.

Abstract. The condition of the Polish historiography concerning the history of Polish military units and the Polish Army from the years 1914–1939 does not seem good. Apart from a number of deficiencies, one can also point to certain examples of pathology among the scholars dealing with that field of research. Due to all that, despite enormous and constant improvement in the size of the body of literature, the increase in knowledge on those topics is still relatively slow and marked with gaps and imperfections. For that reason, the Author of this study has made an attempt to present the state of research on the history of Polish military units and the Polish Army from the years 1914–1939. In addition, he has formulated a number of research postulates, the realization of which could significantly boost our present knowledge.

Słowa kluczowe: polskie formacje wojskowe z lat 1914–1918, Wojsko Polskie z lat 1918–1939, stan polskiej historiografii wojskowej, postulaty badawcze.

Keywords: Polish military units from 1914–1918, Polish Army from 1918–1939, state of Polish military historiography, research postulates.

Na temat nie zawsze najlepszej kondycji polskiej historiografii wojskowej, nie tylko pierwszej połowy XX wieku, pisano już wcześniej. Najobszerniejszej i jednocześnie niezwykle wnikliwej oraz krytycznej analizy różnego rodzaju braków, a niekiedy wręcz swoistych patologii istniejących w środowisku badaczy zajmujących się tą problematyką, dokonał ostatnio profesor Jerzy Maroń¹. Praktycznie ze wszystkimi zaprezentowany-

Jednocześnie analizowane przez niego oraz wymienione w przypisach publikacje stanowią jego autorski wybór i nie przedstawiają kompletnego dorobku polskiej historiografii wojskowej zajmującej się dziejami polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939. Wobec sygnalizowanego dalej ogromu literatury, w studium tego typu nie jest to bowiem możliwe. Autor pozwolił więc sobie wybrać te z nich, które uważa za najwartościowsze i jednocześnie za najistotniejsze.

mi przez niego ocenami i wnioskami wypada się zgodzić. Niestety, wydaje się, że choć praca ta, powinna wstrząsnąć wieloma przedstawicielami tego kierunku badawczego, to w rzeczywistości pozytywne skutki jej powstania są dość ograniczone i nie dokonał się żaden istotny przełom w sposobie podejścia większości badaczy do poruszanej przez nich problematyki.

Taka sytuacja w tej materii panuje zresztą od lat i wcześniej nie budziła – i jak się wydaje nadal nie powoduje – niemal żadnej poważniejszej refleksji krajowego środowiska historycznego. Jest więc mało prawdopodobne, by w obecnej sytuacji mogły nastąpić w tej kwestii jakieś znaczące zmiany. Sprzyja też temu niemal całkowity zanik rzetelnego, opartego o własne solidne badania źródłowe – przede wszystkim archiwalne – ruchu recenzyjnego². To zaś niekorzystnie wpływa zarówno na poziom prowadzonych badań, jak i na jakość ukazujących się drukiem prac z zakresu historii wojskowej z lat 1914–1939.

¹ Zob. J. Maroń, *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013.

² Zob. choćby: A. Smoliński, *Jak sobie Włodzimierz Pawlak wyobraża walki jazdy polskiej z kawalerią Budionnego w 1920 roku?* (Recenzja książki: W. Pawlak, *W pogoni za Pierwszą Konną*, Warszawa 1995), „Mars. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały” 1997, t. 4; idem, *Pisać każdy może, trochę lepiej lub trochę gorzej...* (A. Mazur, *Ceremoniał promocyjny w Wojsku Polskim 966–1996*, Warszawa 1997), „Arsenał Poznański” 1998, R.7, nr 1 (23); idem, *Na marginesie artykułu o walkach z I Armią Konną na Zamojszczyźnie*, Włodzimierz Nowak, Jeremiasz Ślipiec, *Polsko-ukraińskie walki z Armią Czerwoną w 1920 roku na Zamojszczyźnie*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2004, R 5 (56), nr 2 (202), „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2005, R. 6 (57), nr 1 (206); idem, *Nieudana próba opisu walk 1 Armii Konnej w maju – wrześniu 1920 roku* (W. Nowak, *Samhorodek – Komarów. Walki jazdy polskiej z konnicą Budionnego. Maj – wrzesień 1920*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2010, ss. 268), „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, R. 12 (63), nr 2 (235); idem, *Garść uwag do niekompetentnej książki dotyczącej walk jazdy Wojska Polskiego z I Armią Konną na polskim teatrze działań wojennych w okresie maj–wrzesień 1920 r. oraz nieco ogólnych spostrzeżeń o polskiej historiografii wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1920–1921* (W. Nowak, *op. cit.*), „Rocznik Przemyski. Historia Wojskowości” 2012, t. 48, z. 1; idem, *Nierzetelny opis walk jazdy Wojska Polskiego w książce Włodzimierza Nowaka, Samhorodek-Komarów 1920. Walki jazdy polskiej z konnicą Budionnego. Maj – wrzesień 1920* (Bellona, Warszawa 2010) oraz *nieco uwag o polskim dziejopisarstwie dotyczącym wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1921*, [w:] *Z dziejów walk o niepodległość*, t. 2, red. M. Gałęzowski, S. Kalbarczyk, J. Kirszak, Warszawa 2013.

Dzieje się zaś tak, choć obecnie można by wymienić kilkadziesiąt aktywnych historyków, zarówno „zawodowych”, jak też innych, którzy publikują różnego rodzaju prace – od mniej lub bardziej wartościowych monografii do opracowań przyczynkarskich – dotyczące wojskowych dziejów Polski interesującego nas tutaj okresu czasu. Jednakże postęp w badaniach jest znacznie wolniejszy niż by na to wskazywała niemal lawinowo narastająca literatura³ oraz istniejące potrzeby badawcze. Poza tym powstaje zbyt mało prac poruszających zupełnie lub też słabo dotychczas eksploatowane

³ Zob. chociażby: F. Libert, *Materiały do bibliografii wojny polsko-sowieckiej*, Wojskowe Biuro Historyczne, Warszawa 1935; U. Olech, *Wojna polsko-sowiecka 1919–1921. Materiały do bibliografii*, wstęp T. Sitkiewicz, J. Ślusarska, Warszawa 1990; *Militarne aspekty odrodzenia Rzeczypospolitej 1914–1921. Bibliografia*, t. 1, oprac. A. Grodecki, W. Henzel, K. Kaczor, I. Kowalska, W. Krynicka, R. Łanik, I. Sawicka, konsultacja naukowa M. Klimecki, K. Komorowski, Warszawa 1998; Z.G. Kowalski, *Szablą i piórem. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 na łamach polskich fachowych periodyków wojskowych z lat 1919–1939*, Toruń 2001; *Przegląd Kawalerii i Broni Panczernej. Bibliografia 1956–2000. (Numery 1–160)*, oprac. W. Fiedler, J. Hławaty, Londyn 2001; *Bibliografia zawartości Bellony 1918–1939*, oprac. K. Piwowska, S. Derejczyk, K. Budzicka, J. Wójcik, S. Jaczyńska, B. Kaczmarek, Warszawa 2003, a także: „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1978, R. 22, nr 4 – dodatek: *Bibliografia Wojskowego Przeglądu Historycznego 1967–1977*, Warszawa 1978; „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1986: *Bibliografia zawartości 1956–1986*, R. 31, numer specjalny; H. Sieński, *Polskie duszpasterstwo wojskowe. Bibliografia*, współpr. i korekta red. R. Iglewska, Warszawa 1994; B. Miśkiewicz, *Polska bibliografia wojskowa. Próba analizy i syntezy*, Poznań 1996; *Polska żandarmeria wojskowa 1812–2000. Bibliografia*, oprac. S. Derejczyk, K. Kaczor, W. Krynicka, E. Pawińska, wstęp J. Słowiński, L. Wyszczelski, Warszawa 2001; *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju*. VI Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowości, red. H. Stańczyk, Toruń 2002; *Bibliografia publikacji historyków wojskowości Akademii Podlaskiej za lata 1991–2003*, oprac. D. Grzegorzczuk, Siedlce 2003; R. Stobiecki, *Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r.*, Poznań 2005; *Generał broni Władysław Anders (1892–1970) w świetle dokumentów i publicystyki*, oprac. i red. materiałów źródłowych N. Bujniwicz, foto. I. Sawicka, Warszawa 2007; *Sztab Generalny Wojska Polskiego 1918–2003. Bibliografia selektywna*, oprac. E. Barańska, P. Dobrowolski, R. Kopacki, M. Masłowska, I. Sawicka, M. Sokół-Potocki, przedmowa M. Gocuł, wstęp J. Tarczyński, Warszawa 2013; A. Smoliński, *Polskie formacje wojskowe okresu I wojny światowej i Wojsko Polskie z lat 1918–1939 – węzłowe problemy oraz stan badań i postulaty badawcze*, „Rocznik Przemyski” 2015, t. 51, z. 1 (13); idem, *Polskie formacje wojskowe okresu I wojny światowej i Wojsko Polskie z lat 1918–1939 – węzłowe problemy oraz stan badań i postulaty badawcze*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2017, t. 6.

zagadnienia badawcze. Do tej kwestii przyjdzie jeszcze powrócić. Warto się więc zastanowić, co jest przyczyną takiego – mocno niekiedy niezadowolającego – stanu rzeczy.

Jak to już wspomniano, liczba różnego rodzaju opracowań dotyczących polskich organizacji niepodległościowych sprzed 1914 roku⁴ oraz formacji wojskowych z lat I wojny światowej jest bardzo duża. Przykładem mogą być chociażby prace omawiające dzieje Legionów Polskich. Nie licząc bowiem opublikowanych dotychczas dzienników, pamiętników i wspomnień, poza licznymi przyczynkami oraz opracowaniami dotyczącymi historii poszczególnych legionowych formacji piechoty, artylerii, kawalerii i służb⁵, są

⁴ Zob. chociażby: T. Powidzki, *Sokół wielkopolski w dążeniu do niepodległości. Z dziejów Związku Sokółów Polskich w państwie niemieckim*, Poznań 1934; W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski w latach 1905–1918*, Warszawa 2010 (wyd. 1: Warszawa 1935); H. Bagiński, *U podstaw organizacji Wojska Polskiego 1908–1914*, Warszawa 1935; D. Dudek, *Działalność wojskowa Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” przed I wojną światową*, Nowy Sącz 1994; A. Bogucki, *Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” na Pomorzu 1893–1939*, Bydgoszcz 1997; J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997; W. Potkański, *Ruch narodowo-niepodległościowy w Galicji przed 1914 rokiem*, Warszawa 2002; J. Karwat, *Od idei do czynu. Myśl i organizacje niepodległościowe w Poznańskim w latach 1887–1919*, Poznań 2002, a także: W. Nekrasz, *Harcerze w bojach. Przyczynek do udziału młodzieży polskiej w walkach o niepodległość ojczyzny w latach 1914–1921*, cz. 2, Warszawa 1931 oraz: T. Lachowicz, *Dla Ojczyzny ratowania... Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Ameryce i inne*, Warszawa 2007.

⁵ Zob. choćby: G. Baumfeld, *Artylerii Legionów Pułk Pierwszy*, Kraków 1917 (wyd. 2 pod tytułem: *Artyleria Legionów. Pułk Pierwszy*, Oświęcim 2014); J. Sitko, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928; A. Mniszek, K. Rudnicki, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1929; A. J. Borkiewicz, *Dzieje 1-go Pułku Piechoty Legionów (Lata wojny polsko-rosyjskiej 1918–1920)*, Warszawa 1929; A. Lewicki, *Zarys historii wojennej 4-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; K. Bąbiński, *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; E. Skarbek, *Zarys historii wojennej 6-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929; R. Lewicki, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Artylerii Polowej Legionów*, Warszawa 1929; Cz. Czajkowski, *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1930; J. Karcz, W. Kryński, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Warszawa 1931; S. Pomarański, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1931; S. Wyrzycki, *2 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1992; W. Chocianowicz, *Dzieje 1 Pułku Artylerii Lekkiej Legionów Józefa Piłsudskiego*, Londyn 1967; D. Faszcz, *5 Pułk Piechoty Legionów*, Pruszków 1994; P. Zarzycki, *1 Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków

wśród nich również obszerne monografie i przyczyniki⁶, a także wartościowe

1995; W. K. Cygan, W. J. Wysocki, „Dla Ciebie, Polsko, krew i czyny moje!...” *Duszpasterstwo wojskowe Legionów Polskich*, Warszawa 1997; W. Markert, *6 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2001; idem, *1 Pułk Piechoty Legionów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 2006; D. Kosiński, *4 Pułk Piechoty Legionów, 1915–1917. Organizacja i działania bojowe*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2014, R. 15 (56), nr 3 (249); J. Smoleński, *1 Pułk Ułanów Leg. Pol. Beliny im. Józefa Piłsudskiego w dziejach odrodzonej kawalerii polskiej*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej. Kwartalnik historyczny” 1964, t. 5, nr 35; idem, A. J. Dąbrowski, *2 Pułk Ułanów Legionów Polskich*, „Przegląd kawalerii i broni pancernej” 1964, t. 5, nr 35; *Pierwszy Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego 1914–1945*, Londyn 1987 (wyd. 2: Warszawa 2008); J. Milewski, *2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich*, Warszawa 1993; J.S. Wojciechowski, *1 Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego*, Pruszków 1995; W. Gogan, *Szwoleżerowie Rokitniańscy. Dzieje 2 Pułku Ułanów Legionów Polskich i 2 Pułku Szwoleżerów Rokitniańskich*, Pelplin 2005; idem, *2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich*, Pelplin 2015; M. Dutkiewicz, *Służba zdrowia w Legionach Polskich w latach 1914–1917*, Piotrków Trybunalski 2009; *4 Pułk Piechoty Legionów Polskich – historia i pamięć. W 100 rocznicę powstania*, red. U. Oettingen, W. Rutkowskiej, J. Główni, Kielce 2015; a także: W. Kozłowski, *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993.

⁶ Zob. chociażby: B. Merwin, *Legiony w boju 1914. II Brygada w Karpatach*, t. 1, Kraków 1915; idem, *Legiony w boju 1915. II Brygada na Bukowinie i pograniczu Besarabii*, t. 2, Kraków 1915; E. Quirini, S. Librewski, *Ilustrowana kronika Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1936; J. Rzepecki, *Sprawa Legionu Wschodniego 1914 roku*, Warszawa 1966; M. Klimecki, W. Klimczak, *Legiony Polskie*, Warszawa 1990; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991 (wyd. 2: Warszawa 2007); W. Milewska, J.T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998; M. Klimecki, K. Filipow, *Legiony to... Szkice z dziejów Legionów Polskich*, Białystok 1998; idem, *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014; J. Konefał, *Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 1999; idem, *Do Ciebie, Polsko... Legiony Polskie w Lubelskiem 1914–1918*, Lublin 2008; J. Snopko, *Finale epopei Legionów Polskich 1916–1918*, Białystok 2008; J. T. Nowak, *Szlak bojowy Legionów Polskich. Wydanie pamiątkowe z okazji 100. rocznicy wymarszu I Kompanii Kadrowej 1914–2014*, Kraków 2014; A.R. Kaczyński, *Życie codzienne żołnierzy Legionów Polskich podczas kampanii wołyńskiej 1915–1916 w świetle pamiętników żołnierskich*, Lwów 2014; A.J. Narbut-Łuczynski, *Historia wojenna Legionów Polskich. Powstanie i działalność bojowa Oddziału Józefa Piłsudskiego (VIII–XI 1914)*, Warszawa–Kraków 2014; A. Smoliński, *Udział II Brygady Legionów Polskich w walkach pod Kirlibabą w styczniu 1915 roku*, [w:] *Historyczne i kulturowe aspekty relacji polsko-rumuńskich (Aspectele istorice și culturale ale relațiilor polono-române)*, red. K. Stempel-Gancarczyk, E. Wieruszewska-Calistr, Suceava 2016; idem, *Walki II Brygady Legionów Polskich pod Kirlibabą w styczniu 1915 r. Historia i pamięć*, [w:] *Mało*

opracowania prezentujące źródła archiwalne⁷, a także fotograficzne⁸ i ikonograficzne⁹ oraz inne¹⁰. Podobnie jest również w przypadku słabiej chyba jednak dotychczas przebadanych i przez to słabo poznanych Armii Polskiej

znana I wojna światowa. *Studia i szkice z dziejów Wielkiej Wojny na froncie wschodnim*, red. A. Smoliński, Grajewo 2017; *Legiony Polskie w czasie Wielkiej Wojny*, red. J.A. Daszyńska, Łódź 2015; A. Chwalba, *Legiony Polskie 1914–1918*, Kraków 2018; M.A. Koprowski, *Legiony. Droga do legendy. Przed wyruszeniem w pole 1906–1914*, Zakrzewo 2018, a także: M. Drozdowski, *Naczelny Komitet Narodowy (1914–1918). Polityczne i organizacyjne zaplecze Legionów Polskich*, Kraków 2017; „*Nie wierząc nam, że chcąc to móc...*” *Legiony i ich wpływ na sprawę polską w latach 1914–1918*, red. Z. Girzyński, J. Kłaczek, Toruń 2018.

⁷ Zob. choćby: *Z bojów brygady Piłsudskiego*, praca zbior., Kraków 1915 (Drugie wydanie: *Z bojów brygady Piłsudskiego*, red. W. Rawski, Warszawa 2014); *Rok 1914 w dokumentach i relacjach*, wstęp i oprac. J. Cisek, Kraków 2005; *Legiony Polskie 1914. Wybór materiałów źródłowych z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego*, wybór i oprac. dokumentów źródłowych R. Czarnecka, W. Mioduszevska, A. Orzechowska, D. Poźniakowska-Hanak, M. Soćko, G. Socik, A. Woźna, A. Zajas, współpr. red. K. Stepan, Warszawa–Kraków 2014.

⁸ Zob. chociażby: *Album Legionów Polskich. Zeszyt II*, Kraków 1916, niepaginowany; *Album Legionów Polskich*, praca zbior. pod protektoratem szefa Wojskowego Biura Historycznego generała J. Stachewicza, oprac. tekst mjr dr W. Lipiński, oprac. materiał fotograficzny mjr dypl. E. Quirini, akwarele i rysunki J. Swirysz-Ryszkiewicz, A. Nałęcz-Korzeniowski, oprac. graficzne: A. Girs, B. Barcz, Wydawnictwo Główne Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1933; P. Waingertner, *Żelazna Karpaczka. II Brygada Legionów Polskich w fotografii*, Łódź 2003; A. Rybicki, *Z kamerą na froncie i w departamencie. Jan Włodek 1885–1940 fotoreporter legionowej epopei*, Kraków 2010; *Legiony Polskie 1914–1918*, red. J. Tarczyński, Cz.A. Żak, Warszawa 2014; W.J. Wysocki, W. Cygan, J.J. Kasprzyk, *Legiony Polskie 1914–1918*, Warszawa 2014; *Legionowe kadry. Narodziny polskiego reportażu wojennego (The Legionary Shots. The birth of Polish war reportage)*, red. A. Rybicki, Kraków 2014.

⁹ Zob. choćby: W. Wyganowska, *Sztuka Legionów Polskich 1914–1918*, Warszawa 1994; W. Milewska, M. Zientara, *Sztuka Legionów Polskich i jej twórcy 1914–1918*, Kraków 1999, a także: *Legenda Legionów. Opowieść o Legionach oraz o ludziach Józefa Piłsudskiego*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2008; *Bojowo i lirycznie. Legiony Piłsudskiego*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010; W. Sienkiewicz, *Niepodległa 1918. Legiony Piłsudskiego*, Warszawa 2018.

¹⁰ Zob. *A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć. Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918. Antologia*, oprac. A. Roliński, Kraków 1989; *Rozkwitały pąki białych róż... Wiersze i pieśni z lat 1908–1918 o Polsce, o wojnie i o żołnierzach*, wybrał, oprac. i wstępem opatrzył A. Romanowski, Warszawa 1990; *A gdy na wojenkę szli Ojczyźnie służyć... Pieśni i piosenki żołnierskie z lat 1914–1918. Antologia*, oprac. A. Roliński, Kraków 1996; „*Legiony to...*” *Piosenka i Pieśń Reprezentacyjna Wojska Polskiego*, praca zbior., Warszawa 2017.

we Francji¹¹ oraz Polnische Wehrmachtu, czyli Polskiej Siły Zbrojnej¹², jak też formacji – głównie zaś Korpusów Polskich – istniejących po rosyjskiej stronie frontu¹³, przy czym nie należy zapominać, że formalnie zarówno 4

¹¹ Zob. chociażby: W. Skarżyński, *Armia Polska we Francji w świetle faktów*, Warszawa 1929; J. Sierociński, *Armia Polska we Francji. Dzieje wojsk gen. Hallera na obczyźnie*, Warszawa 1929; W. Gąsiorowski, *1910–1915. Historia Armii Polskiej we Francji*, Warszawa 1931; idem, *Historia Armii Polskiej we Francji 1915–1916*, Bydgoszcz 1939; M. Piwożczuk, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Czołgów*, Warszawa 1933; idem, *1 Pułk Czołgów 1918–1920*, Oświęcim 2015; idem, *1 pułk czołgów w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku*, Kraków 2016; D. Radziwiłłowicz, *Błękitna Armia. W 80 rocznicę utworzenia*, Warszawa 1997; A. Smoliński, *Szwolężerowie Armii Polskiej we Francji oraz ich zjednoczenie z krajową jazdą dywizyjną w 1919 r.*, „Grajewskie Zeszyty Historyczne Zapis. Materiały i Studia do Dziejów 9 Pułku Strzelców Konnych”, lipiec–wrzesień 2001, z. 3; idem, *Formowanie i genealogia wojennego 4 Pułku Strzelców Konnych oraz etaty jazdy dywizyjnej Wojska Polskiego w 1919 roku*, „Rocznik Grudziądzki” 2003, t. 15; W. Jarno, *1 Dywizja Strzelców armii generała Hallera w latach 1918–1919*, Łódź 2006; *Błękitna Armia gen. Józefa Hallera. Zbiór studiów*, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2018.

¹² Szerzej na ten temat, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. również: F. Markiewicz, *Zarys historii wojennej 7-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1928; W. Gierowski, *Polska Siła Zbrojna w przededniu niepodległości*, Warszawa 1931; Z. Grabowski, *Polska Siła Zbrojna 1917–1918*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”: 1968–1988 w dwudziestą rocznicę powołania Muzeum, Białystok 1988; Z. Jagiełło, *Piechota Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 2005.

¹³ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. choćby: J. Dowbor-Muśnicki, *Krótki szkic do historii 1-go Polskiego Korpusu*, cz. 1, Warszawa 1918; H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921; idem, *Piechota w Wojsku Polskim na Wschodzie*, [w:] *Księga chwały piechoty*, red. B. Prugar-Ketling, Warszawa 1937–1939; Z. Opustil, *Polskie formacje na Wschodzie*, Warszawa 1922; J. Rządkowski, *Pierwszy Legion Puławski (od Pakosławia do Zelwy – 19 V 1915–11 IX 1915)*, Warszawa 1925; A. Wojciechowski, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1929; W.S. Herkner, *Zarys historii wojennej 2-go Pułku Ułanów Grochowskich im. gen. Józefa Dwernickiego*, Warszawa 1929; B. Dobrzyński, *Zarys historii wojennej 3-go Pułku Ułanów*, Warszawa 1929; L. Litewski, W. Dziewanowski, *Dzieje 1-go Pułku Ułanów Krechowieckich*, Warszawa 1932; A. Dobroński, *Ułani Grochowscy*, Warszawa-Białystok 1992; idem, *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Józefa Dwernickiego*, Pruszków 1993; A.Cz. Dobroński, K. Skłodowski, *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917–1939. Dzieje i tradycje*, Suwałki 2008; A. Smoliński, *Dywizjon Konnej Artylerii I Korpusu Polskiego w Rosji. Zarys dziejów*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema” 2002, R. 25, nr 21; idem, *Dywizjon Konnej Artylerii I Korpusu*

jak i 5 Dywizje Strzelców Polskich, choć formowały się i operowały w Rosji, to jednak formalnie stanowiły część Armii Polskiej we Francji¹⁴.

W tym ostatnim przypadku, pomimo upływu czasu oraz znacznie bardziej sprzyjającej obecnie badaczom sytuacji politycznej, nadal za warte szczególnego wspomnienia i wyróżnienia należy uznać efekty badań prowadzonych niegdyś przez profesora Mieczysława Wrzosa. Uwaga ta dotyczy zresztą całości jego dokonań w zakresie dziejów polskich formacji wojskowych z lat I wojny światowej¹⁵.

Polskiego w Rosji. Zarys dziejów od momentu sformowania do demobilizacji (9 stycznia – 5 lipca 1918 r.), [w:] *Wśród dymu i ognia. Studia i materiały do dziejów artylerii polskiej i obcej*, t. 2, red. A. Smoliński, Oświęcim 2016; A. Miodowski, *Związki wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004; A. Konopka, *Bezpieczeństwo sanitarne wojsk. Polskie formacje wojskowe w Rosji (1914–1917)*, Białystok 2011; W. J. Muszyński, *Białe Legiony 1914–1918. Od Legionu Puławskiego do I Korpusu Polskiego*, Warszawa 2018.

¹⁴ Oprócz części wcześniej cytowanej literatury zob. chociażby: J. Pindela-Emisarski, *Formacje Wojska Polskiego na Syberii*, Warszawa 1920; T. Kawalec, *Historia IV-ej Dywizji Strzelców generała Żeligowskiego w zarysie*, Wilno–Kraków–Łódź 1921; J. Rogowski, *Dzieje Wojska Polskiego na Syberii*, Poznań 1927; W. Zaborowski, *Zarys historii wojennej 28-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; L. Beldowski, *Zarys historii wojennej 29-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; T. Makowski, *Zarys historii wojennej 30-go Pułku Strzelców Kaniowskich*, Warszawa 1928; K. Rogaczewski, *Zarys historii wojennej 64-go Grudziądzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929; R. Leroch-Orlot, *Zarys historii wojennej 10-go Pułku Kaniowskiego Artylerii Polowej*, Warszawa 1929; W. Scholze-Srokowski, *Wojsko Polskie na Syberii*, Warszawa 1930; J. Krzyś, *64 Pomorski Pułk Strzelców Murmańskich*, Pruszków 1993; P. Zarzycki, *10 Kaniowski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 1997; W. Jarno, *Strzelcy Kaniowscy w latach 1919–1939*, Warszawa 2004; idem, *4 Dywizja Strzelców generała Lucjana Żeligowskiego w latach 1918–1919. Organizacja, działania bojowe i zjednoczenie z Wojskiem Polskim*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 2: *Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku*, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń 2005; D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918–1920*, Olsztyn 2009; A. Smoliński, *Marsz z Rumunii do Polski oddziałów jazdy utworzonych w ramach 4 Dywizji Strzelców Polskich oraz ich włączenie do struktur Wojska Polskiego – 1919 rok*, [w:] *Relacje polsko-rumuńskie w historii i kulturze. Materiały z sympozjum = Relații polono-române în istorie și cultură. Materialele simpozionului*, red. E. Wieruszewska-Calistru, Suceava 2010; J. Birkenmajer, *Polska dywizja w tajgach Syberii*, Kraków 2015.

¹⁵ Ponadto zob. również: M. Wrzosek, *Polskie Korpusy Wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1968; idem, *Polskie formacje wojskowe podczas pierwszej wojny światowej*, Białystok 1977; idem, *Wojskowość polska podczas pierwszej wojny światowej*

W przypadku dziejów polskich formacji wojskowych z lat I wojny światowej – poza niektórymi autorami zajmującymi się Legionami Polskimi – nadal należy odnotować praktycznie zupełny brak poszerzonych i rzetelnych badań prowadzonych w archiwach obcych, a także w odpowiedniej obcojęzycznej, szczególnie rosyjskojęzycznej, literaturze przedmiotu. Tam zaś wśród licznych wątków oraz wielu istotnych informacji nieobecnych w dokumentacji przechowywanej obecnie w kraju, można odnaleźć, chociażby zupełnie odmienne od dotychczasowych formułowanych przez historyków polskich, oceny procesu wydzielania się Polaków z Armii Rosyjskiej w celu tworzenia z nich formacji narodowych¹⁶. Tymczasem głównie historycy rosyjscy proces ten postrzegają jako jeden z istotnych czynników, które w konsekwencji doprowadziły do całkowitej bolszewizacji i rozpadu dawnej carskiej armii¹⁷. W kontekście tego oraz znanych obecnie i opisanych ich dziejów rodzi się pytanie o rzeczywistą wartość bojową wielu formacji Korpusów Polskich w Rosji oraz części oddziałów polskich formowanych na Syberii, w tym także najsilniejszego z nich, czyli dowodzonego przez generała Józefa Dowbor-Muśnickiego I Korpusu Polskiego. Wydaje się bowiem, że dla znacznej grupy służących tam żołnierzy – przede wszystkim szeregowych – miały one stanowić jedynie możliwie pewną gwarancję

(1914–1918), [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990; idem, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918*, Warszawa 1990; idem, *Z dziejów zmagani politycznych i zbrojnych o niepodległość Polski w latach 1908–1918*, Białystok 2013.

¹⁶ Takie same zastrzeżenia części historyków rosyjskich dotyczą także wydzielania się Ukraińców we własne formacje narodowe – poza częścią dalej cytowanych publikacji zob. również: *1918 god na Ukrainie*. Sostawlienije, naucznaia redakcija, przedisłowije i kommentarii S. W. Wołkow, Moskwa 2001. Natomiast ukraiński punkt widzenia na te kwestie reprezentują chociażby prace następujących autorów: W. Werycha, *Wyzwolnia zmachannia w Ukraini 1914–1923 r. u 2 tomach, t. 1*. Lwów 1998; D. Doroszenko, *Istorijska Ukrainy 1917–1923 rr.*, t. 1: *Doba Centralnoj Rady*, Kyjiw 2002; a także: M. Kowalcuk, *Ukrajinizacija na Pivdenno-Zachidnomy Fronti Rosijskoj Armiji (trawień – lystopad 1917 r.)*, „Wijskowo-Istorycznyj Almanach”, Zasnownyk – Centralnyj Muzej Zbrojnych Syl Ukrainy, 2007, R. 8, cz. 2 (15).

¹⁷ Zob. W. Solskij, *1917 god w Zapadnoj Oblasti i na Zapadnom Frontie*, red. S.N. Chomicz, Minsk 2004; M. Frenkin, *Russkaja Armia i riewolucija 1917–1918*, Munich 1978 oraz: M. I. Mieltiuchow, *Sowietsko-polskije wojny*, Moskwa 2004; *Razłożenie armii*. Sostawitiel W.Ł. Gonczarow, Moskwa 2010.

przetrwania Wielkiej Wojny i bezpiecznego – bo zorganizowanego – powrotu do domu, zaś marzenia o niepodległej Polsce mogły być udziałem jedynie części z nich – głównie oficerów.

Poza tym w odniesieniu do zdecydowanej większości polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939, pomimo istnienia dość nawet licznej – bardzo często wartościowej – literatury biograficznej¹⁸

¹⁸ Spośród mniej znanych choć jednocześnie ważnych postaci tego okresu swoje biografie posiadają: W. Baliński, *Człowiek w cieniu Tadeusz Pełczyński. Zarys biografii*, Kraków 1994; J. Zuziak, *Generał Marian Kukiel 1885–1973. Żołnierz, historyk, polityk*, Pruszków 1997; W. Kozłowski, *Pułkownik Sosiałuk. Żołnierz Września i konspiracji (1892–1940). Zarys biografii*, Tarnowskie Góry 1998; B. Polak, *Generał Stanisław Taczak 1874–1960*, Koszalin 1998; J. Nosek, „Boruta”. *Zarys biografii wojskowej generała Mieczysława Boruty-Spiechowicza*, Zakopane 1999; P. Kowalski, *Generał brygady Włodzimierz Ostoja-Zagórski (1882–1927). Biografia*, Toruń 2007; M. Wołos, *Przerwana droga do Niepodległej. Kazimierz Piątek „Herwin” (1886–1915)*, Warszawa 2016; W. Grobelski, *Generał brygady Ludwik Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1894–1985)*, Warszawa 2010; P. Hapanowicz, *Generał Zygmunt Zieliński (1858–1925). Szkic do portretu*, Kraków 2012; D. Koreś, *Generał brygady Aleksander Radwan-Pragłowski (1895–1974). Studium biograficzne*, Warszawa 2012; M. Bielski, *Generał Brygady Adolf Mikołaj Waraksiewicz (1881–1960)*, Toruń 1997; idem, *Generał brygady dr Jan Kotłataj-Szednicki (1883–1944). Żołnierz, lekarz, komendant Centrum Wyszkołenia Sanitarnego*, Toruń 2012; M. Gałczowski, „Wzór Piłsudczyka”. *Wacław Lipiński 1896–1949. Żołnierz, historyk, działacz polityczny*, Warszawa 2001; A. Kuprianis, *Generał brygady Czesław Młot-Fijałkowski (1892–1944)*, Warszawa 2004; J. Majka, *Generał Kazimierz Dworak współpracownik generała Maczka organizator jednostek pancerno-motorowych*, Rzeszów 2008; idem, *Generał brygady Wacław Scaevola-Wieczorkiewicz 1890–1969. Krótka biografia wojskowa*, Rzeszów 2018; A.A. Kozłowska, *Góral generałem. Andrzej Galica. Biografia żołnierza, polityka i literata*, Łódź 2013; Sz. Fedorowicz, *Pułkownik Barta. Patriotyczna i niepodległościowa działalność pułkownika Przemysława Barthel de Weydenthal (1893–1919)*, Kraków 2014; W. Jaskulski, *Generał dywizji Daniel Konarzewski (1871–1935). Zarys biografii*, Oświęcim 2015; P. Majka, *Generał Józef Gawlina biskup polowy*, Warszawa 2017; Z. Gnat-Wieteska, *Generał brygady Kazimierz Orlik-Łukoski*, Pruszków 2018. Zauważyć należy, że wartość tych biografii jest dość zróżnicowana, przy czym część z nich skupia się wyłącznie na wojskowej działalności opisywanych postaci.

i słownikowej¹⁹, brak jest badań prozopograficznych²⁰. Obecnie takimi zbli-

¹⁹ Zob. choćby: T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generałowie Polski Niepodległej. Wydanie uzupełnione i poprawione*, Warszawa 1991; W.K. Cygan, *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich*, t. 1, Warszawa 1992; idem, *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich*, t. 2, Warszawa 1998; idem, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 1: A–F, Warszawa 2005; idem, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 2: G–K, Warszawa 2006; idem, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 3: L–O, Warszawa 2006; idem, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 4: P–S, Warszawa 2006; idem, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. 5: Ś–Ż, Warszawa 2007; *Kawalerowie Virtuti Militari 1792–1945. Słownik biograficzny*, t.2: (1914–1921), cz. 2, red. B. Polak, Koszalin 1993; P. Stawiecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994; idem, *Oficerowie dyplomowani wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997; *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*, t. 1: A–G, red. E. Zawadzka, współpr. D. Kromp, Toruń 2004; *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*, t. 2: H–O, red. E. Zawadzka, współpr. D. Kromp, Toruń 2006; *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych Orderem Wojennym Virtuti Militari*, t. 3: P–Ż, red. E. Zawadzka, współpr. D. Kromp, Toruń 2007; A. Wojtaszak, *Generalicja Wojska Polskiego 1921–1926*, Szczecin 2005; idem, *Generalicja Wojska Polskiego 1918–1926*, Warszawa 2012; J. Suliński, *Oficerowie żandarmerii II RP. Biogramy*, Warszawa 2010; M. Gałęzowski, *Na wzór Berka Joselewicza. Żołnierze oficerowie pochodzenia żydowskiego w Legionach Polskich*, przedmowa R. Pipes, Warszawa 2010. Poza tym obecnie dysponujemy również wieloma słownikami dotyczącymi powstańców wielkopolskich – zob. chociażby: *Powstańcy wielkopolscy z Ziemi Ostrzeszowskiej. Słowniczek biograficzny*, t. 1, red. M. Rezler, Poznań 2001; *Powstańcy wielkopolscy z Ziemi Ostrzeszowskiej. Relacje i biogramy*, t. 2, red. M. Rezler, Poznań 2008; *Słownik biograficzny powstańców wielkopolskich 1918–1919*, red. A. Czubiński, B. Polak, Poznań 2002; *Słownik biograficzny uczestników Powstania Wielkopolskiego Frontu Północnego (nadnoteckiego) 1918–1919*, red. S. Łaniecki, Nakło nad Notecią – Sępólno Krajeńskie 2009.

²⁰ Zgodnie z obecnie obowiązującą definicją przedmiotem prozopografii jest identyfikacja człowieka w masie społeczeństwa, śledzenie jego związków rodzinnych, rodowych, towarzyskich i społecznych, zawsze w aspekcie kariery, prowadzącej do pozyskiwania i wykonywania władzy w tymże społeczeństwie. Wskutek tego niekiedy głównym celem badań prozopograficznych staje się proces kreacji struktury władzy. Jednakże nie chodzi tutaj o badanie indywidualnych przypadków. Prozopografia z reguły bada bowiem określoną liczbę ludzi, zarówno jednostek, jak ich zbiorów, takich jak rodzina, ród, określone urzędnicy, grup o określonym statusie społeczno-prawnym (np. profesorowie akademicy, lekarze, urzędnicy) w celu uzyskania odpowiedzi na pytanie o wspólne prawidłowości postępowania. Prozopografia interesuje się także instytucjami władzy zarówno świeckiej, jak i kościelnej i ich personalną obsadą oraz osobami kontrolującymi te grupy lub ich

żonymi do nich analizami dysponujemy jedynie w odniesieniu do 1 Kompanii Kadrowej²¹, a po części również do 1 Pułku Ułanów Legionów Polskich²² i generalicji służącej w różnych formacjach i instytucjach na terenie Dowództwa Okręgu Korpusu Nr VII „Toruń”²³ oraz dowódców 7 Dywizji Piechoty²⁴, komendantów Centrum Wyszkożenia Artylerii w Toruniu²⁵, a także dowódców kawalerii i broni pancernej z garnizonu poznańskiego²⁶.

Udało się też przygotować imienną listę poległych oraz zmarłych z ran i chorób legionistów²⁷, listę poległych oraz zmarłych z ran w obronie Lwo-

kontrpartnery – zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004, s. 88. Trzeba jednak przyznać, że do tej pory badania tego typu nie były wykorzystywane w analizie społeczności i struktur społecznych o charakterze wojskowym. Wydaje się jednak, że również w tym przypadku możliwe jest zastosowanie tego typu zbiorowych oraz indywidualnych analiz, choć głównie w odniesieniu do oficerów.

²¹ Zob. J.M. Majchrowski, *Pierwsza Kompania Kadrowa. Portret oddziału*, Kraków 2014.

²² Zob. P. Hubiak, *Belina i jego ułani*, oprac. not biograficznych K. Stepan, Kraków 2003.

²³ Zob. M. Bielski, *Generałowie odrodzonej Rzeczypospolitej. Inspektorzy Armii z siedzibą w Toruniu, Dowódcy Okręgu Korpusu nr VIII, Dowódcy 4 Toruńskiej Dywizji Piechoty*, Toruń 1995; idem, *Generałowie odrodzonej Rzeczypospolitej*, t. 2: *Front Pomorski, Dowódcy Obozu Warownego „Toruń”, Dowódcy Piechoty Dywizyjnej 4 Dywizji Piechoty, Komendanci Obozu Szkolnego Artylerii i Centrum Wyszkożenia Artylerii, Generałowie tytularni, Generałowie na funkcjach administracyjnych, Addendum*, Toruń 1996.

²⁴ Zob. W. Kozłowski, *Generalski konterfekt. Biografia zbiorowa dowódców częstochowskiej 7 Dywizji Piechoty 1921–1939*, Łódź 2007. Zob. także: L. Mastalski, *Oficerowie częstochowskiej 7 Dywizji Piechoty zamordowani na Wschodzie w 1940 roku. Noty biograficzne*, Kraków–Częstochowa 2005; idem, *Częstochowscy podchorążowie. Dywizyjne Kursy Podchorążych Rezerwy Piechoty w 27 pp w latach 1932–1939*, Kraków–Częstochowa 2008.

²⁵ Zob. W. Jaskulski, *Komendanci Obozu Szkolnego Artylerii/Centrum Wyszkożenia Artylerii (1922–1927–1939). Zarys biografii*, Toruń 2012.

²⁶ Zob. J. Karwat, J. Piątek, *Dowódcy wielkopolskich oddziałów kawalerii i broni pancernych*, Poznań – Wrocław 2004.

²⁷ W walkach poległo bowiem bądź zmarło z ran lub chorób około 2,5 tys. legionistów. Jednak wszystkie straty bezpowrotne, po wliczeniu zaginionych bez wieści, zmarłych w niewoli oraz części zmarłych poza szeregami Legionów Polskich, obejmują w sumie ponad 3 tys. nazwisk – szerzej zob. J. Cisek, K. Stepan, *Lista strat Legionów Polskich 1914–1918*, Kraków 2006.

wa w latach 1918–1919²⁸, wykaz poległych i zmarłych z ran oraz chorób powstańców wielkopolskich i żołnierzy Wojsk Wielkopolskich²⁹ oraz spis żołnierzy poległych i zmarłych z ran i chorób w okresie „wojen o niepodległość i granice” w latach 1918–1920–1921³⁰, a także wykaz poległych w tym czasie kawalerzystów i artylerzystów konnych³¹. Poza tym wielu wojskowych zajmujących w tym czasie eksponowane stanowiska dowódcze, a często także pełniących ważne – lub nawet bardzo ważne – funkcje polityczne doczekało się własnych mniej lub bardziej obszernych biografii³².

²⁸ Zob. *Obrona Lwowa. 1–22 listopada 1918*, t. 3: *Organizacja listopadowej obrony Lwowa, ewidencja uczestników walk, lista strat*, oprac. E. Wawrzkowski, J. Klink, przyp. A. Leinwand, Warszawa 1994.

²⁹ Zob. W. Olszewski, Ł. Jastrząb, *Lista strat Powstania Wielkopolskiego od 27 grudnia 1918 roku do 8 marca 1920 roku*, ze słowem wstępnym L. Kaczyńskiego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, wyd. 2: zmienione i uzupełnione, Koszalin 2009.

³⁰ *Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918–1921*, Warszawa 1934. Ponadto zob. także: Ł. Jastrząb, W. Olszewski, *Indeksy do Listy strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918–1920*, Toruń 2012.

³¹ *Księga jazdy polskiej*, red. B. Wieniawa-Długoszowski, Warszawa 1938 – Lista poległych kawalerzystów, s. 348–400; Lista poległych artylerzystów konnych, s. 401–403.

³² Zob. choćby: *Generał Rozwadowski*, praca zbior., Kraków 1929; I. Modelski, *Józef Haller w walce o Polskę niepodległą i zjednoczoną*, Toruń 1936; R. Wapiński, *Władysław Sikorski*, Warszawa 1978; R. Mirowicz, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988; W. Korpalska, *Władysław Eugeniusz Sikorski. Biografia polityczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; A. Garlicki, *Józef Piłsudski 1867–1935*, Warszawa 1988; S. Aksamitek, *Generał Józef Haller. Zarys biografii politycznej*, Katowice 1989; M. Pestkowska, *Kazimierz Sosnkowski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1995; W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys*, Londyn 1996; G. Gołębiewski, *Zanim został „Grotem”. Służba Stefana Roweckiego w wojsku II Rzeczypospolitej do 1939 r.*, Toruń 1997; P. Mikietyński, *Generał Stanisław hr. Szeptycki. Między Habsburgami a Rzeczpospolitą (okres 1867–1918)*, Kraków 1999; M. Wołos, *Generał dywizji Bolesław Wieniawa-Długoszowski. Biografia wojskowa*, Toruń 2000; A. Wojtaszak, *Generał broni Stanisław Szeptycki (1867–1950)*, Szczecin 2000; P. Olstowski, *Generał Gustaw Orlicz-Dreszer (1889–1936). Dowódca wojskowy i działacz społeczno-polityczny*, Toruń 2000; A. Adamczyk, *Generał dywizji Sławoj Felician Składkowski (1885–1962). Zarys biografii politycznej*, Toruń 2001; M. Sioma, *Sławoj Felician Składkowski (1885–1962). Żołnierz i polityk*, Lublin 2005; D. Fabisz, *Generał Lucjan Żeligowski (1865–1947). Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 2007; P. Potomski, *Generał broni Stanisław Władysław Maczek (1892–1994)*, Warszawa 2008; S. Kamiński, *Generał dywizji Bronisław Bolesław Duch (1896–1980)*,

Nadal jednak w badaniach nad dziejami polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1921 brak jest szerszych studiów dotyczących całego szeregu różnorodnych kwestii, by wspomnieć chociażby o stanie morale oraz o występujących w ich szeregach różnego rodzaju przestępczości i innych mniej lub bardziej poważnych patologiach, jak choćby o dezercjach. Tymczasem prowadzenie skutecznych poszukiwań w tym zakresie jest możliwe niemal wyłącznie w oparciu o dokumenty znajdujące się obecnie w archiwach polskich³³.

Brakuje też dostatecznych badań dotyczących centralnych władz wojskowych³⁴ oraz terenowych struktur organizacyjnych Wojska Polskiego³⁵,

Warszawa 2010; M. Patelski, *Generał broni Tadeusz Jordan-Rozwadowski żołnierz i dyplomata*, Warszawa 2002; M. Orłowski, *Generał Józef Haller 1873–1960*, Kraków 2007; Z. S. Siemaszko, *Generał Anders w latach 1892–1942*, Londyn–Warszawa 2012; M.M. Drozdowski, *Józef Piłsudski Naczelnik Państwa Polskiego 14 XI 1918 – 14 XII 1922. W kręgu jubileuszu 100-lecia odzyskania Niepodległości*, Warszawa 2017; R. Litwiński, *Kordian Józef Zamorski „granatowy” generał*, Lublin 2018; a także: W.J. Wysocki, *Edward Śmigły-Rydz malarz i poeta*, Warszawa 1997; M. Jabłonowski, P. Stawecki, *Następca Komendanta. Edward Śmigły-Rydz. Materiały do biografii*, Pułtusk–Warszawa 2013.

³³ Obecnie takimi badaniami dysponujemy jedynie w odniesieniu do Wojsk Wielkopolskich i oddziałów broniących Lwowa na przełomie 1918 i 1919 r. oraz pojedynczej formacji, mianowicie Pułku Tarskiego Ułanów – zob. L. Kania, *Od Orląt Lwowskich do Ostrej Bramy. Szkice z dziejów wojskowego wymiaru sprawiedliwości i posłuszeństwa rozkazowi w dawnym Wojsku Polskim*, Sulechów 2008; A. Smoliński, *Morale Wojsk Wielkopolskich w świetle rozkazów dziennych Dowództwa Głównego Sił Zbrojnych byłego Zaboru Pruskiego z lat 1918–1919*, [w:] *Powstanie Wielkopolskie. Wybrane aspekty z perspektywy 90 lat. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej „90. rocznica Powstania Wielkopolskiego 1918–1919” Poznań, 17 grudnia 2008 r.*, red. J. Karwat, Poznań 2008; idem, *Morale i dyscyplina Wojsk Wielkopolskich w latach 1918–1919. Przyczynek do dziejów Powstania Wielkopolskiego*, Toruń 2009; idem, *Dyscyplina w Pułku Tatarskim Ułanów Wojska Polskiego – lata 1919–1920*, [w:] *Historia na źródłach oparta. Studia ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Srogoszowi w 65. Rocznice urodzin*, red. A. Stroynowski, Częstochowa 2017. Ponadto zob. także: J. Odziemkowski, *Więś i armia w II Rzeczypospolitej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988; idem, *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996.

³⁴ Poza częścią dalej cytowanych prac zob. także: B. Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918–1921. Zarys organizacji i działalności*, Warszawa 1972.

³⁵ Zob. W. Jarno, *Okręg Generalny Wojska Polskiego Nr III Kielce w latach 1918–1921*, Łódź 2003.

a także wielu innych problemów badawczych, jak chociażby rzeczowych świadczeń wojennych społeczeństwa polskiego na rzecz obronności w latach „wojen o niepodległość i granice”³⁶. Niemal całkowitą „białą plamą” są też ówczesne rozmieszczone poza frontem – na obszarze krajowym – etapy³⁷.

Natomiast w badaniach dotyczących interesujących nas tutaj czasu i problematyki – poza okresem lat 1914–1920–1921 – zdecydowanie dominują kwestie związane z organizacją naczelną i terenową władz wojskowych³⁸ oraz Wojska Polskiego³⁹, w tym także poszczególnych broni⁴⁰

³⁶ Obecnie dysponujemy jedynie opracowaniem omawiającym tę kwestię w ostatnich trzech latach przed wybuchem II wojny światowej – zob. M. Gieleciński, *Świadczenia społeczeństwa polskiego na obronność państwa przed wybuchem drugiej wojny światowej (1936–1939)*, Poznań 2014.

³⁷ Wydaje się, że jedynym większym opracowaniem poświęconym tej tematyce jest publikacja: J. Odziemkowski, *Polskie formacje etapowe na Litwie i Białorusi 1919–1920*, Kraków 2011.

³⁸ Choć badania te trudno uznać za wystarczające, to jednak warto odnotować kilka naciąg istotnych w tym zakresie prac – zob. choćby: T. Böhm, *Z dziejów naczelną władz wojskowych II Rzeczypospolitej. Organizacja i kompetencje Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1918–1939*, Warszawa 1994; W. Jarno, *Okręg Korpusu Wojska Polskiego Nr IV Łódź 1918–1939*, Łódź 2001; L. Wyszczelski, *Ministerstwo Spraw Wojskowych (1918–1939)*, Warszawa 2010; J. Pilżys, *Departament Piechoty Ministerstwa Spraw Wojskowych w latach 1921–1939*, Szczecin 2012; A.A. Ostanek, *VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939*, Warszawa 2013; P. Ochociński, *Departament Artylerii Ministerstwa Spraw Wojskowych 1927–1939*, Bydgoszcz 2015, a także: *Sztab Generalny (Główny) Wojska Polskiego 1918–2003*, red. T. Panecki, F. Puchała, J. Szostak, Warszawa 2003; T. Kmiecik, *Sztab Generalny Wojska Polskiego 1918–1939. Udział w wojnach o granice i funkcjonowanie w warunkach zagrożenia państwa*, Warszawa 2012.

³⁹ Zob. chociażby: *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, red. P. Stawecki, Warszawa 1990; M. Cieplewicz, *Wojsko Polskie w latach 1921–1926. Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998; J. Rzepecki, *Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; P. Stawecki, *Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego 12 V 1926 – 12 V 1935*, Warszawa 2004; L. Wyszczelski, *Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie w latach 1926–1935*, Warszawa 2005; idem, *Wojsko Polskie w latach 1918–1921*, Warszawa 2006; idem, *Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926*, Warszawa 2007; idem, *W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939*, Warszawa 2008.

⁴⁰ Zob. choćby: W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancernej 1918–1947*, Londyn 1971; E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936–1939. Próby modernizacji i rozbudowy*, Warszawa 1974; K.L. Galster, *Księga pamiątkowa artylerii polskiej 1914–1939*, Londyn

i tworzących je konkretnych formacji, mianowicie pułków piechoty⁴¹, pułków i dywizjonów artylerii⁴² i pułków kawalerii⁴³, a także wielkich jedno-

1975; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991; A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921–1929*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2001, t. 1, nr 1; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930–1939*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2004, t. 5, nr 5; A. Kuprianis, *Łódzka 4 Grupa Artylerii w latach 1929–1939*, Łódź 2010; J. S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce. Koncepcje użycia i wyszkolenie kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2014; F. Idkowiak, *Broń pancerna w garnizonie poznańskim 1919–1939*, Poznań 2017, a także: R. Szubański, *Polska broń pancerna w 1939 roku*, Warszawa 2011.

⁴¹ Spośród bardzo dużej liczby opracowań tego typu można by wymienić tutaj chociażby: P. Bauer, *55 Poznański Pułk Piechoty*, Warszawa 1991; A. Dobroński, *33 Pułk Piechoty*, Pruszków 1994; W. Wysocki, *10 Pułk Piechoty 1918–1939*, Warszawa 1997; L. Karczewski, E. Pokrowski, *21 Warszawski Pułk Piechoty „Dzieci Warszawy”*, Warszawa 1997; J. Albrecht, *20 Waleczny Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1999; 16. *Pułk Piechoty Ziemi Tarnowskiej. Historia – Tradycja – Pamięć XVIII–XX wieku*, red. E. Juško, Tarnów 2007; Z. Ciesielski, *Dzieje 14 Pułku Piechoty w latach 1918–1939*, Toruń 2008; J. Majka, *Dzieje 17 Pułku Piechoty (Ziemi Rzeszowskiej) 1918–1939*, Rzeszów 2009; J. Dąbrowski, *71 Zambrowski Pułk Piechoty. Zarys historii i udział w wojnie obronnej 1939 r.*, wyd. 3 uzupełnione, Zambrów 2011; Cz. Witkowski, *71 Pułk Piechoty w latach 1918–1939*, Oświęcim 2016.

⁴² Spośród wielkiej liczby różnorodnych co treści oraz wartości opracowań zob. choćby: J. Antropow, *Zarys historii wojennej 7-go Dywizjonu Artylerii Konnej Wielkopolskiej*, Warszawa 1928; K. Florjanowicz, *Zarys historii wojennej 1-go Dywizjonu Artylerii Konnej imienia Gen. Józefa Bema*, Warszawa 1929; *Rodowody artylerii konnej Wojska Polskiego*, red. J. Boguski, Londyn 1964; W. Górecki, *Zarys Historii Wojennej 3-go Dywizjonu Artylerii Konnej*, Warszawa 1929; Z. Mianowski, *Zarys historii wojennej 6-go Dywizjonu Artylerii Konnej*, Warszawa 1930; T. Chrostowski, *Z kart oręza płockiego. Dzieje 8 Pułku i 71 Dywizjonu Artylerii Lekkiej*, Płock 1989; P. Zarzycki, *6 Dywizjon Artylerii Konnej im. gen. Romana Sołtyka*, Pruszków 1996; idem, *Artyleria pomiarowa*, Pruszków 1998; idem, *1 Dywizjon Artylerii Konnej im. gen. Józefa Bema*, Pruszków 1999; idem, *7 Wielkopolski Dywizjon Artylerii Konnej*, Pruszków 2002; P. Saja, *Dzieje 4 Kujawskiego Pułku Artylerii Lekkiej (1918–1939)*, Inowrocław 2005; P. Dymek, *8 Dywizjon Artylerii Przeciwlotniczej*, Pruszków 2016.

⁴³ Wśród ogromnej liczby opracowań dotyczących formacji jazdy, pomijając jednak zdecydowaną większość publikacji powstałych przed 1939 r., można wymienić tutaj chociażby następujące prace: T. Śmigielski, *Zarys historii wojennej 8-go Pułku Ułanów Ks. Józefa Poniatowskiego*, Warszawa 1929; A. Wojciechowski, op. cit.; J. Litewski, W. Dziewanowski, op. cit.; K. Krzeczunowicz, *Ułani Księcia Józefa. Historia 8 Pułku*

stek broni głównych, czyli dywizji piechoty⁴⁴ i brygad kawalerii⁴⁵. Podobnie

Ułanów Ks. Józefa Poniatowskiego 1784–1945, Londyn 1960; *Dzieje 15 Pułku Ułanów Poznańskich (1 Pułku Ułanów Wielkopolskich)*, red. P. Zaremba, Londyn 1962; *Księga dziejów 7 Pułku Ułanów Lubelskich im. Generała Kazimierza Sosnkowskiego*, red. J. Smoleński, M. W. Żebrowski, Londyn 1969; A. Hlawat, *Dzieje 6 Pułku Ułanów Kaniowskich*, Londyn 1973; *Szlakiem Ułanów Chrobrego. Zarys historii 17 Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, red. S. Zakrzewski, Z. Godyń, Londyn 1973; A. J. Dąbrowski, *Historia 10 Pułku Ułanów Litewskich*, Londyn 1982; *Dzieje Ułanów Jazłowieckich*, praca zbior., Londyn 1988; J. Dziewirski, J. Kijowski, H. Maćkowiak, *5 Pułk Ułanów Zastawskich*, Ostrołęka 1991; *Ułani Podolscy. Dzieje Pułku Ułanów Podolskich 1809–1947*, red. K. Grocholski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991; J. Jarząbkiewicz, G. Łukomski, *Dzieje 26 Pułku Ułanów Wielkopolskich imienia hetmana Jana Karola Chodkiewicza 1920–1939*, Poznań 1998; A. Cz. Dobroński, K. Skłodowski, op. cit.; E. Śliwiński, *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich. Geneza – organizacja – działania bojowe*, Leszno 2008; *Pierwszy Pułk Szwoleżerów Józefa Piłsudskiego 1914–1945*, praca zbior., Łomianki 2008; W. Lietz, *21 Pułk Ułanów Nadwiślańskich (b. 11 Pułk Strzelców Granicznych) 1920–1939*, t. 1, Oświęcim 2013; idem, *21 Pułk Ułanów Nadwiślańskich (b. 11 Pułk Strzelców Granicznych) 1920–1939*, t. 2, Oświęcim 2014; J. S. Wojciechowski, *10 Pułk Ułanów Litewskich 1918–1939*, Oświęcim 2014; W. Gogan, *2 Pułk Szwoleżerów Rokitniańskich...*; T. Dudziński, *9 Pułk Strzelców Konnych im. Generała Kazimierza Pułaskiego*, Grajewo 2018. Szerzej o literaturze dotyczącej dziejów polskiej kawalerii z lat 1914–1939 zob. A. Smoliński, *Przegląd dorobku polskiej historiografii na temat dziejów kawalerii oraz niektórych formacji konnych*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, R. 12 (63), nr 3 (236); idem, *Szwależerowie, ulani, strzelcy konni oraz pozostałe konne wojsko... Przegląd dorobku polskiej historiografii dotyczącej dziejów kawalerii oraz niektórych formacji konnych*, [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, red. J. Jędrzyak, D. Koreś, J. Maroń, K. Widziński, Wrocław 2012.

⁴⁴ Zob. choćby: J. Izdebski, *Dzieje 9 Dywizji Piechoty 1918–1939*, Warszawa 2000; L. S. Odrowąż-Zawadzki, *Dzieje 14 Dywizji Piechoty (poznańskiej)*, Gdańsk 2003; W. Jarno, *13 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 r.*, Warszawa 2012; L. Mastalski, *7 Dywizja Piechoty w latach 1918–1939*, Częstochowa 2012; P. Dymek, *Niepokonana Dywizja. 25 Kaliska Dywizja Piechoty w latach 1921–1939*, Warszawa–Poznań 2012; idem, *15 Dywizja Piechoty w wojnie 1939 r.*, Warszawa 2013; idem, *Wołyńska Dywizja. 27 Dywizja Piechoty w latach 1921–1939*, Oświęcim 2015; idem, *Toruńska dywizja. 4 Dywizja Piechoty w latach 1921–1939*, Oświęcim 2015.

W wykazie tym nie uwzględniono publikacji dotyczących *stricto* udziału poszczególnych dywizji w kampanii jesiennej 1939 r. Należy też pamiętać, że wartość merytoryczna tych opracowań jest zróżnicowana.

⁴⁵ Zob. chociażby: J. Jarząbkiewicz, G. Łukomski, *Nowogródzka Brygada Kawalerii 1920–1939*, Poznań 2000; J. Majka, *Brygada motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii*

jest też w przypadku lotnictwa i aeronautyki Wojska Polskiego⁴⁶. Znacznie uboższa i daleko niewystarczająca jest natomiast literatura na temat pozostałych jego wojsk i służb⁴⁷.

1937–1939, Rzeszów 2016; D. Prokopiuk, *Mazowiecka Brygada Kawalerii w latach Drugiej Rzeczypospolitej i w kampanii wrześniowej 1939 r.*, Oświęcim 2014; a także: K.J. Skrzysiński, *Wołyńska Brygada Kawalerii „Żelazna Brygada”*, Grajewo 2012; K. M. Gaj, *10 Brygada Kawalerii w 1939 roku – organizacja wojenna wielkiej jednostki motorowej*, Oświęcim 2013; P. Dymek, *Brygada ze Stanisławowa 1921–1939*, Oświęcim 2014.

Podobnie jak w przypadku dywizji piechoty w wykazie tym nie uwzględniono publikacji dotyczących *stricto* udziału brygad kawalerii w kampanii jesiennej 1939 r. Poza tym pamiętać też należy, iż wartość merytoryczna tych opracowań jest dość zróżnicowana.

⁴⁶ Zob. choćby: R. Bartel, J. Chojnacki, T. Królikiewicz, A. Kurowski, *Z historii polskiego lotnictwa wojskowego 1918–1939*, Warszawa 1978; K. Sławiński, *Z dziejów polskiej aeronautyki wojskowej*, Rzeszów 1987; J. Pawlak, *Polskie eskadry w latach 1918–1939*, Warszawa 1989; A. Przedpełski, *Lotnictwo w myśli wojskowej II Rzeczypospolitej*, Toruń 2001; J. Szczepański, *Wojska balonowe. Legionowo 1897–1939*, Pruszków 2004; E. Malak, *Administrowanie w lotnictwie polskim 1926–1939 mieniem państwowym w warunkach postępu technicznego*, Toruń 2005; K. Hoff, *Skrzydła Niepodległej. O wielkopolskim lotnictwie w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Poznań 2005; Z. Kozak, Z. Moszumański, J. Szczepański, *2 Batalion Balonowy*, Pruszków 2006; idem, *1 Batalion Balonowy*, Pruszków 2007; idem, *Wytwórnia Balonów i Spadochronów*, Pruszków 2008; H. Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1920–1939. Od tryumfu do tragedii*, Wrocław [b. r. w.]; A. Olejko, *Lotnictwo morskie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2010; T. Pawłowski, *Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2011; W. Mazur, *Pod wiatr. Francja i lotnictwo wojskowe II Rzeczypospolitej (1921–1938)*, Kraków 2015; idem, *Lot ku burzy. Polska w przygotowaniach mocarstw Zachodu do wojny powietrznej marzec–sierpień 1939 roku*, Kraków 2017.

⁴⁷ Zob. chociażby: W. Rezmer, *Operacyjna służba Sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku (organizacja, zasady funkcjonowania, przygotowanie do wojny*, Toruń 1993; Z.J. Cutter, *Saperzy polscy 1918–1939. Organizacja, szkolenie i wyposażenie materiałowo-techniczne*, Wrocław 2001; idem, *Saperzy II Rzeczypospolitej*, Kraków–Warszawa–Wrocław 2005; J. Ślipiec, *Kształtowanie się i główne kierunki działalności służb wojska II Rzeczypospolitej w systemie bezpieczeństwa militarnego lat 1921–1927*, Warszawa 2011; W. Becker, F. Idkowiak, *Wojska inżynieryjno-saperskie na terenie Wielkopolski 1918–1939*, Leszno – Poznań 2011; P. Dymek, *Księga wrześniowych walk pułków wielkopolskich*, t. 3, *Kawaleria, broń pancerna, saperzy, łączność, żandarmeria, służby medyczne, tabor*, Oświęcim 2014; A. Felchner, *Pod znakiem Eskulapa i Marsa. Służba zdrowia Wojska Polskiego (od jesieni 1918 r. do mobilizacji w 1939 r.)*, Oświęcim 2016, a także: R. Ostafiński-Bodler, *Sądy wojskowe w Polskich Siłach Zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych 1914–2002*, Toruń 2002. Również w przypadku tej grupy publikacji ich wartość jest dość zróżnicowana.

Poza tym w ostatnich latach pojawiły się też pierwsze monografie dotyczące planowania wojennego w Polsce⁴⁸ oraz poszczególnych garnizonów Wojska Polskiego z lat 1918–1939⁴⁹. Podobnie przedstawia się również stan badań na temat polskiego przemysłu wojennego z okresu II Rzeczypospolitej⁵⁰ oraz wojskowego szkolnictwa⁵¹. Jednak wszystkie wymienione

⁴⁸ Zob. chociażby: R. Szubański, *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1994; K. Pindel, *Polska południowa w systemie obronnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Siedlce 2001; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921–1926*, Toruń 2001; idem, *Toruński Inspektorat Armii w systemie obronnym państwa polskiego w latach 1921–1939*, Warszawa 2009; W.B. Łach, *Polska północna w systemie obronnym kraju w latach 1918–1926*, Olsztyn 2010; A. Grzywacz, *Wschodniopruski obszar operacyjny w planowaniu strategicznym II Rzeczypospolitej*, Oświęcim 2015.

⁴⁹ Zob. choćby: K. Handke, W. Handke, *Kalendarium garnizonu leszczyńskiego 1920–2000*, Leszno 2003; *85 lat garnizonu WP w Przemyśle*, red. B. Bobuś, Przemyśl 2003; R. Huss, *Garnizon zamojski wczoraj i dziś (1618–1998)*, Zamość 2003; J. Majka, *Garnizon rzeszowski we wrześniu 1939 r.*, Rzeszów 1989; idem, *Garnizon Rzeszów w latach 1918–1939*, Rzeszów 2005; P. Borek, *Garnizon Wojska Polskiego w Białej Podlaskiej w latach 1918–1939*, Biała Podlaska 2006; K. Czernielewski, W. Jarno, *Garnizon łódzki Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Toruń 2008; M. Trubas, *Płocki garnizon Wojska Polskiego w latach 1918–1939*, Warszawa 2008; T. Banaszek, *Historia garnizonu Sandomierz w latach 1918–1939*, Sandomierz 2012; B. Kruszyński, *Garnizon Poznań w II Rzeczypospolitej. Wojsko w życiu miasta*, Poznań 2013; Cz. Witkowski, *Garnizon Warszawa 1918–1939*, Oświęcim 2014; J. Giza, *Sądecki garnizon i jego żołnierze w pierwszych latach niepodległości 1918–1922*, Kraków 2015; *Bydgoszcz wojskowa. Szkice z dziejów garnizonu bydgoskiego od czasów najdawniejszych do współczesności*, red. A. S. Kotowski, S. Sadowski, Bydgoszcz 2017. Obszerne omówienie dotychczasowych osiągnięć polskiej historiografii wojskowej w zakresie dziejów garnizonów wojskowych na ziemiach polskich w XX w. zawiera studium: A. Smoliński, *Stan badań oraz literatura dotycząca dziejów garnizonów wojskowych na ziemiach polskich w XX w.*, „Rocznik Grudziądzki” 2017, t. 25.

⁵⁰ Zob. choćby: J. Gołębiowski, *Przemysł zbrojeniowy Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Pionki 1993; idem, *COP. Dzieje industrializacji w rejonie bezpieczeństwa 1922–1939*, Kraków 2000; Z. Dziemianko, *Przemysł zbrojeniowy w Centralnym Okręgu Przemysłowym*, Toruń 2004; M.W. Majewski, *Przemysł lotniczy w Lublinie 1919–1939*, Warszawa 2009; J. Główna, *Hutnictwo i przemysł metalowy w Zagłębiu Staropolskim w okresie międzywojennym 1918–1939*, Kielce 2012, a także: M.P. Deszczyński, W. Mazur, *Na krawędzi ryzyka. Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*, Warszawa 2004.

⁵¹ Zob. chociażby: *Wielkopolska Szkoła Podchorążych Piechoty (Szkic historyczny)*, red. J. Zaluski, Bydgoszcz 1924; *Rocznik pamiątkowy Szkoły Podchorążych Rezerwy*

tutaj obszary badawcze wymagają dalszych obszernych studiów, głównie archiwalnych, mających na celu wzbogacenie dotychczas poznanej i wykorzystywanej podstawy źródłowej.

Sporym i jednocześnie wartościowym dorobkiem mogą się też pochwycić historycy zajmujący się dziejami polskiego kontrwywiadu i wywiadu wojskowego, szczególnie zaś ci z nich, którzy badają realną wartość zdobywanych przez niego informacji zarówno o niemieckich siłach zbrojnych, jak i o potencjale wojennym Sowietów i ich Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej⁵². Również w tym przypadku badania te trudno uznać za

Artylerji we Włodzimierz. Rok 1929–1930, praca zbior., Włodzimierz Wołyński 1930; S. Radomyski, *Szkoła Podchorążych Rezerwy Kawalerii w Grudziądzu. 50 rocznica XII promocji podchorążych rocznika 1937–1938*, Warszawa 1988; idem, *Zarys historii Szkoły Podchorążych Kawalerii w Grudziądzu 1922–1939*, Warszawa 1989; idem, *Zarys historii Szkoły Podchorążych dla Podoficerów w Bydgoszczy klasa kawalerii 1922–1938*, Warszawa 1989; idem, *Zarys historii Szkoły Podchorążych Rezerwy Kawalerii w Grudziądzu 1926–1939*, Pruszków 1992; R. Szubański, *Szkoła Podchorążych Broni Pancernych 1936–1939*, Pruszków 1993; J. Englert, A. Domar Domaradzki, *Szkoła Podchorążych Sanitarnych 1922–1939*, Londyn 1997; J. Łukasiak, *Mazowiecka Szkoła Podchorążych Rezerwy Artylerii im. gen. Józefa Bema*, Pruszków 1999; idem, *Szkoła Podchorążych Artylerii w Toruniu 1923–1939*, Pruszków 2000; idem, *Szkoła Podchorążych Rezerwy Piechoty*, Pruszków 2003; L. Kukawski, J. S. Tym, T. Wójcik, *Kawalerska Alma Mater w Grudziądzu 1920–1939. Zarys dziejów*, Grudziądz 2008; T. Wójcik, *Kształcenie oficerów zawodowych kawalerii Wojska Polskiego w latach 1919–1939*, Wrocław 2008; W. Wołk-Jezińska, *Wołyńska i Mazowiecka Szkoła Podchorążych Rezerwy Artylerii*, Wrocław 2010, a także: E. Tomczak, K. Wyszyński, H. Ponichtera, *Oficerska Szkoła Artylerii w Toruniu 1923–1992. Zarys dziejów. Tradycja, historia, współczesność*, Toruń 1992; A. Ignatowicz, *Żołnierskie Szkoły Nauczania Początkowego (1919–1939)*, Toruń 2008.

⁵² Spośród obszernej i stale narastającej literatury dotyczącej tej problematyki zob. choćby: A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa 1996; idem, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; idem, *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944*, Kraków 2011; A. Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000; H. Ćwiąg, *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001; W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Warszawa 2002; R. Majzner, *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933–1939. Militarne aspekty polityki III Rzeszy w świetle analiz Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Toruń 2006; A. Krzak, *Ochrona tajemnicy w Wojsku Polskim w latach 1921–1939*, Warszawa

zakończone, co – pomimo rozproszenia źródeł archiwalnych⁵³ – powoduje konieczność ich kontynuacji, w tym także wykorzystanie dokumentów obcej proveniencji – zarówno posowieckich, jak i niemieckich⁵⁴. Jest to zaś ważne choćby dlatego, że ocena stanu wiedzy polskiego wywiadu wojskowego o możliwościach wojskowych obydwu potencjalnych przeciwników ówczesnego Wojska Polskiego pozwoli na lepsze zrozumienie motywów i działań podejmowanych na arenie międzynarodowej przed 1939 rokiem

[b. r. w.]; idem, *Kontrwywiad wojskowy II Rzeczypospolitej przeciwko radzieckim służbom specjalnym 1921–1939*, Toruń 2007; L. Gondek, *Wywiad Polski w III Rzeszy. Sukcesy i porażki*, Warszawa 2011; A. Smoliński, *Obraz Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. 4, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012; idem, *Armia Czerwona oraz sowiecki potencjał militarny z lat dwudziestych i trzydziestych XX w. w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów i efektywności wywiadu wojskowego II Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 3, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2016; idem, *Przemysł ciężki, rolnictwo i komunikacja sowieckiej Ukrainy w latach trzydziestych XX w. w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz dokumentów polskiej służby dyplomatycznej w ZSRS. Przyczynek do oceny potencjału militarnego Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej oraz ZSRS w okresie międzywojennym*, Oświęcim 2016; K. Paduszek, *Zajrzeć do mózgu Lenina. Wywiad II Rzeczypospolitej a postrewolucyjna Rosja*, Łomianki 2016. Szersze omówienie literatury dotyczącej dziejów polskiego wywiadu wojskowego z lat 1918–1939 zob. A. Smoliński, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012; idem, *Kilka uwag i postulatów badawczych dotyczących badań nad historią wywiadu wojskowego II Rzeczypospolitej*, [w:] *Wojna – wojsko – bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki. Studia i materiały*, t. 2, red. A. Aksamitowski, P. Chrobak, R. Gałąj-Dempniak, D. Okoń, A. Smoliński, H. Walczak, A. Wojtaszak, Szczecin 2017.

⁵³ Zob. choćby: A. Smoliński, *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. 10, z. 1 (37); idem, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921–1939*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2012, nr 3 (5).

⁵⁴ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: M. Zacharski, *Operacja Reichswehra. Kulisy wywiadu II RP*, Poznań 2013.

przez polskie władze polityczne, jak i decyzji naczelnych władz wojskowych dążących do modernizacji i wzmocnienia polskich sił zbrojnych. Tymczasem w dotychczasowych badaniach szczególnie słabo dostrzegany jest wpływ Sowietów na proces unowocześnienia zarówno struktury, jak i uzbrojenia oraz wyposażenia Wojska Polskiego. Tak właśnie działo się natomiast w przypadku podjęcia decyzji o motoryzacji 10 Brygady Kawalerii⁵⁵ czy też o pracach nad bardzo skutecznym polskim karabinem przeciwpancernym wz. 1935⁵⁶ oraz nad średnim samolotem bombowym „Łoś”⁵⁷, a także nad nowymi myśliwcami i innymi typami samolotów bojowych⁵⁸.

W zdecydowanie mniejszym natomiast zakresie w dotychczasowej literaturze pojawiają się problemy dotyczące polityki wojskowej Rzeczypospolitej Polskiej, w tym także jej wojskowych sojuszy⁵⁹. W efekcie tego nadal nie dysponujemy pełnym, monograficznym opracowaniem tego zagadnienia. W sposób szczególny widoczny jest brak pełnego omówienia kształtu

⁵⁵ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: A. Smoliński, *Kawaleria polska bez Marszałka. Zmiany organizacyjne w przededniu drugiej wojny światowej*, [w:] *Polska bez Marszałka. Dylematy Piłsudczyków po 1935 roku*, red. M. Wołos, K. Kania, Toruń 2008.

⁵⁶ Zob. choćby: A. Smoliński, *Wybrane problemy z historii karabinu przeciwpancernego wz. 1935*, „Arsenał Poznański” 1993, nr 1.

⁵⁷ Zob. chociażby: J. B. Cynk, *Samolot bombowy PZL P-37 Łoś*, Warszawa 1990; D. Bernád, B. Braniewski, J. B. Cynk, A. Glass, T. J. Kopański, *PZL.37 Łoś*, Gdańsk 2006; A. Glass, *Samolot bombowy PZL.37 Łoś*, Warszawa–Sandomierz 2012.

⁵⁸ Zob. choćby: E. Malak, *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936–1939*, Wrocław 1990, idem, *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930–1939*, Warszawa 2011; K. Kłobuch, *Geneza lotniczego września. Polska doktryna lotnicza i konstrukcje samolotów bojowych na tle wrogów i sojuszników 1926–1939 r.*, Warszawa 2009.

⁵⁹ Z dotychczasowego dorobku w tej materii warto wskazać następujące monografie: P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921–1926*, Warszawa 1981; J. Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921–1939*, Warszawa 1970; H. Bułhak, *Polska-Francja z dziejów sojuszu 1933–1936*, Warszawa 2000; M. Leczyk, *Polska i sąsiedzi. Stosunki wojskowe 1921–1939*, Warszawa 2004; H. Walczak, *Sojusz w Rumunię w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1931*, Szczecin 2008, a także: T. Serwatka, *Józef Piłsudski a Niemcy*, Wrocław 1997; M. Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007; idem, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Gdańsk 2012; L. Moczulski, *Wojna prewencyjna. Czy Piłsudski planował najazd na Niemcy?*, Warszawa 2017.

oraz funkcjonowania sojuszu z Rumunią po 1931 roku, w tym także podczas tragicznej kampanii jesiennej 1939 roku⁶⁰.

Natomiast dla badań dotyczących okresu „walk o niepodległość i granice”, czyli dla lat 1918–1921, dominują dwa podstawowe bloki zagadnień. Pierwszy z nich – o czym częściowo już wspomniano – dotyczy szeroko rozumianej problematyki budowy i organizacji Wojska Polskiego i jego służb w latach 1918–1920–1921⁶¹, a drugi przebiegu działań wojennych, głównie w trakcie wojny polsko-ukraińskiej⁶² oraz podczas wojny polsko-sowieckiej, której dzieje doczekały się już wielu bardzo cennych

⁶⁰ Zob. choćby: *W rumuńskiej pułapce. Internowanie Józefa Becka i Edwarda Śmigłego-Rydza w dokumentach rumuńskich służb specjalnych*, wybór i oprac. dokumentów M. Kornat, M. Morzycki-Markowski, wstęp M. Kornat, przekład dokumentów z języka rumuńskiego R. Janowska Lascar, Gdańsk 2011.

⁶¹ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: B. Waligóra, *Dzieje 85 Pułku Strzelców Wileńskich*, Warszawa 1994; J. Cygan, W. J. Wysocki, *Niepodległość była nagrodą. Polski wysiłek zbrojny w latach 1914–1921*, Warszawa 1999; M. Gajewski, *213 Policijny Pułk Piechoty wojny 1920 r.*, Białystok 2003; W. Jarno, *1 Dywizja Strzelców Armii Generała Hallera...*; L. Kania, *W cieniu Orłąt Lwowskich. Polskie sądy wojskowe, kontrwywiad i służby policyjne w bitwie o Lwów 1918–1919*, Zielona Góra 2008; *Odrodzenie Wojska Polskiego 1918–1921 w materiałach Centralnego Archiwum Wojskowego*, red. A. Wesołowski, Warszawa 2008; J. Basiński, *Organizacja i znaczenie służby sanitarno-medycznej w przebiegu powstania wielkopolskiego i organizacji Wojska Wielkopolskiego 1918–1919*, Koszalin 2010; J. Odziemkowski, *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919–1920*, Warszawa 2010; idem, *Polskie kolejniectwo wojskowe na froncie wschodnim 1918–1920*, Kraków 2011; idem, *Żebyśmy wolną Ojczyznę mieli... Dywizja Litewsko-Białoruska Wojska Polskiego listopada 1918 – czerwiec 1919 r.*, Brzeście 2013, a także: Z. Jagiełło, op. cit., Warszawa 2005.

⁶² Na temat przyczyn, przebiegu i skutków tego konfliktu zob. choćby: J. Sopotnicki, *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*, Lwów 1921; W. Hupert, *Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919*, Lwów–Warszawa 1928; B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 1, *Polski rok 1919*, Warszawa 1993; G. Łukomski, Cz. Partacz, B. Polak, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin–Warszawa 1994; M. Kozłowski, *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Bydgoszcz 1999; M. Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią*, Warszawa 2000; R. Galuba, *„Niech nas rozsądzi miecz i krew...”*. *Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań 2004; T. Kopański, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 i jej bohaterowie*, Warszawa 2013.

publikacji źródłowych⁶³ oraz licznych monografi omawiających jej rozliczne aspekty⁶⁴. Podobnie jest również z historiografią dotyczącą Wojsk

⁶³ Zob. chociażby: *Bitwa warszawska 13 – 28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1: 13 – 17 VIII, red. M. Tarczyński, Warszawa 1995; *Bitwa warszawska 13 – 28 VIII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2: 17 – 28 VIII, red. M. Tarczyński, Warszawa 1996; *Bitwa niemeńska 29 VIII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1: 29 VIII – 19 IX, red. M. Tarczyński, Warszawa 1998; *Bitwa niemeńska 29 VIII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2: 20 IX – 18 X, red. M. Tarczyński, Warszawa 1999; *Bitwa lwowska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1: 25 VII – 5 VIII, red. M. Tarczyński, Warszawa 2002; *Bitwa lwowska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 2: 6–20 VIII, red. Marka Tarczyński, Warszawa 2004; *Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 3: 21 VIII – 4 IX 1920, red. M. Tarczyński, J. Cisiek, G. Nowik, T. Rawski, W. Strzałkowski, J.S. Tym, A.Cz. Żak, wyd. 1, Warszawa 2009; *Bitwa wotyńsko-podolska 5 IX – 21 X 1920. Dokumenty operacyjne*, red. M. Tarczyński, Warszawa 2014; *Bitwa o Ukrainę 1 I – 24 VII 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. 1: 1 I – 11 V 1920, red. M. Tarczyński, wstęp, zakończenie i oprac. G. Nowik, J. S. Tym, Warszawa 2016. Zob. także: A. Smoliński, *Bitwa Lwowska – wartościowe i ważne wydawnictwo źródłowe*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2011, t. 7.

⁶⁴ O przyczynach, przebiegu i skutkach tego konfliktu, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: A. Przybylski, *Wojna polska 1918–1921*, Warszawa 1930; M. Piwożczuk, *Zarys historii wojennej 1-go Pułku Czołgów...*; idem, *1 pułk czołgów w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 roku...*; T. Kutrzeba, *Wyprawa kijowska 1920 roku*, Warszawa 1937; M.B. Markowski, *Spółeczeństwo województwa kieleckiego wobec wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920*, Kielce 1998; J. Szczepański, *Spółeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000; B. Skaradziński, *Sąd Boży*, Warszawa 2001; *Spółeczeństwo polskie w dobie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 2001; J.A. Goclon, *Wojna z bolszewicką Rosją o niepodległość Polski (1919–1920)*, Toruń 2003; idem, *W obronie Europy. Wojna z bolszewicką Rosją w 1920 roku*, Toruń 2006; L. Wyszczelski, *Niewypowiedziana wojna. Polsko-rosyjskie działania militarne w 1919 roku*, Toruń 2005 (wyd. 2: 2008); idem, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, Warszawa 2010; N. Davies, *Orzeł Biały – czerwona gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 2006; G. Nowik, *Zanim złamano „Enigmę”... Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920*, t. 1, Warszawa 2004; idem, *Zanim złamano „Enigmę”... rozszyfrowano rewolucję. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920*, t. 2, Warszawa 2010; B. Kruszyński, *Poznać zycie w wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1921*, Poznań 2010; A. Smoliński, *Działania zbrojne podczas wojny polsko-sowieckiej (styczeń 1919 r. – październik 1920 r.)*, [w:] *Wojna o wszystko. Opowieść o wojnie polsko-bolszewickiej 1919–1920*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010; T. Grzegorzczak, *6 Armia Wojska Polskiego w 1920 r.*, Toruń 2009; J. Kirszak, *Armia Rezerwowa gen. Sosnkowskiego w roku 1920*, Warszawa 2013; J. Odziemkowski, *Żołnierze*

Wielkopolskich i powstania wielkopolskiego⁶⁵. Ich historia doczekała się licznych i wartościowych publikacji źródeł⁶⁶. W mniejszym zaś stopniu zainteresowanie badaczy budzą pozostałe konflikty zbrojne – mianowicie z Litwą⁶⁷ oraz z Czechami⁶⁸, w których uczestniczyła wówczas armia polska. Wydaje się też, że podobnie jest też w przypadku powstań śląskich

z *Kresów Północno-Wschodnich w obronie Warszawy, sierpień 1920 r.*, Brzeście 2014; G. Gołębiowski, *Obrona Płocka przed wojskami bolszewickimi 18–19 sierpnia 1920 r.*, Płock 2015.

⁶⁵ Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: *Bydgoszcz w dobie Powstania Wielkopolskiego*, red. Z. Grot, Bydgoszcz 1970; *Powstanie Wielkopolskie 1918/1919. (artykuły i przyczynki)*, red. B. Polak, Kościan 1975; A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Zarys dziejów*, Warszawa–Poznań 1983; B. Polak, *Wojsko Wielkopolskie 1918–1920*, Koszalin 1990; G. Łukomski, B. Polak, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin–Warszawa 1995; M. Rezler, *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919. Spojrzenie po 90 latach*, Poznań 2008; *Mogilno w Powstaniu Wielkopolskim (1918–1919)*, red. D. Konieczka-Śliwińska, Poznań 2008; *Walki Powstania Wielkopolskiego 1918–1919*, red. B. Polak, M. Rezler, Koszalin 2010.

⁶⁶ Zob. choćby: *Wojsko Wielkopolskie 1919 r., cz. 1: Rozwój organizacyjny i zjednoczenie z Wojskiem Polskim (marzec – listopad 1919 r.). Wybór dokumentów wojskowych*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, Koszalin 1985; *Wojskowe aspekty Powstania Wielkopolskiego 1918–1919. Wybór materiałów źródłowych*, red. B. Woszczyński, Poznań 1985; *Front Wielkopolski 14 listopada 1919 – 25 marca 1920. Rozkazy Dowództwa Frontu*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, Leszno 2008; *Organizacja i rozwój Wojska Wielkopolskiego 1919 (marzec–listopad 1919 r.). Wybór dokumentów wojskowych*, wstęp, wybór i oprac. B. Polak, Leszno 2008.

⁶⁷ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, zob. także: J. Smoleński, *Walki polsko-litewskie na Suwalszczyźnie we wrześniu 1920 r.*, Warszawa 1938; P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996; G. Łukomski, *Wojna domowa. Z dziejów konfliktu polsko-litewskiego 1918–1920*, Warszawa 1997; S. Buchowski, *Konflikt polsko-litewski o Ziemię Sejneńsko-Suwalską w latach 1918–1920*, Sejny 2009.

⁶⁸ Oprócz części wyżej cytowanej literatury zob. również: F. Latinik, *Walka o Śląsk Cieszyński w r. 1919*, Cieszyn 1934; F. Szymiczek, *Walka o Śląsk Cieszyński w latach 1914–1920*, Katowice 1938; J. Wiechowski, *Spór o Zaolzie 1918–1920 i 1938*, Warszawa 1990; *Śląsk Cieszyński u zarania polskiej i czechosłowackiej niepodległości 1918–1920*, red. K. Nowak, Cieszyn 1999; M.K. Kamiński, *Konflikt polsko-czeski 1918–1921*, Warszawa 2001.

oraz operacji przejmowania tej dzielnicy przez Wojsko Polskie w czerwcu 1922 roku⁶⁹.

Dość wąsko opisana jest także rzeczywista rola polskiej lewicy komunistycznej podczas tworzenia się struktur niepodległego państwa polskiego oraz jego sił zbrojnych od listopada 1918 roku aż do zakończenia wojny z sowiecką Rosją⁷⁰. Pozbywszy się wszelkich emocji politycznych należy w końcu podjąć również próbę rozstrzygnięcia, jak należy traktować tworzone przez nią, w ramach Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, polskojęzyczne formacje zbrojne⁷¹.

O brakach dotyczących pewnych zagadnień badawczych związanych z organizacją i funkcjonowaniem polskich formacji wojskowych z lat 1914–1918 oraz Wojska Polskiego do 1921 roku już wspomniano. Należy tutaj jednak dodać, że kolejną kwestią zupełnie pomijaną w dotychczasowych badaniach są urzędnicy wojskowi, czego efektem jest brak literatury

⁶⁹ Zob. chociażby: *Źródła do dziejów powstań śląskich*, t. 1: *Październik 1918 – styczeń 1920*, cz. 1, wybrał i oprac. H. Zieliński, edytorsko przygotował Z. Kolankowski, przedmowa K. Popiołek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963; *Źródła do dziejów powstań śląskich*, t. 2: *Styczeń–grudzień 1920*, oprac. T. Jędruszcak, Z. Kolankowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970; M. Wroński, R.E. Stolarski, *Udział wojska polskiego w uroczystościach objęcia części Górnego Śląska w 1922 roku*, Tarnowskie Góry 1997. Ponadto zob. także: *Encyklopedia śląska*, oprac. F. Hawranek, A. Kwiatek, W. Lesiuk, M. Lis, B. Reiner, Opole 1982.

⁷⁰ Pomijając opracowania powstałe w okresie PRL-u, a więc mające głównie charakter propagandowy, należy zwrócić uwagę na następujące pozycje, które choć nie są wolne od pewnych niedoskonałości, to jednak mogą stanowić wartościowy punkt wyjścia do rozważań tego typu – zob. A. Miodowski, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011; K. Zieliński, *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013, a także: *Komuniści w międzywojennej Warszawie. Warszawa Nie? Pokonana*, t. 8, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014.

⁷¹ Zob. choćby: A. Smoliński, *Próby formowania Polskiej Armii Czerwonej w 1920 roku. Przyczynek do dziejów polskojęzycznych formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach 1917–1921*, [w:] *Wojna – wojsko – bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki. Studia i materiały. Tom III*. Praca zbior. pod red. R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, A. Smolińskiego, H. Walcza, A. Wojtaszaka, Szczecin 2018; ; idem, *Zachodnia Dywizja Strzelecka Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej z lat 1917–1919 – pierwsza polskojęzyczna wielka jednostka sowieckich sił zbrojnych*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2018, tom VII.

na ten temat. Tymczasem aż do 1924 roku byli oni istotną częścią polskich sił zbrojnych. Ich rola była zaś szczególnie ważna w okresie „wojen o niepodległość i granice”, kiedy obsadzano nimi znaczną część administracji wojskowej oraz służb zaopatrzeniowych.

Zbyt mało też, pomimo pewnych badań oraz ich efektów w postaci publikacji, wiemy o służbie kobiet w polskich formacjach wojskowych oraz w Wojsku Polskim w latach 1914–1939. Uwaga ta dotyczy zarówno kobiet służących w wywiadzie⁷² oraz w Ochotniczej Legii Kobiet⁷³ jak i organizacji oraz działalności Przysposobienia Wojskowego Kobiet⁷⁴.

Uwagi i zastrzeżenia dotyczące stanu i wartości dorobku polskiej historiografii wojskowej w zakresie przebiegu walk w okresie „wojen o niepodległość i granice” mają odmienny charakter. O niemal lawinowym narastaniu literatury już wspomniano. W tym jednak przypadku najwyraźniej widoczna jest dysproporcja pomiędzy stale zwiększającą się liczbą publikacji a jedynie niewielkim przyrostem naszej obecnej wiedzy na temat ówczesnych operacji Wojska Polskiego. W sposób szczególny zaś prawidłowość ta dotyczy konfliktu z lat 1919–1920–1921, określanego często jako wojna „polsko-bolszewicka”⁷⁵ lub też wojna „polsko-rosyj-

⁷² Zob. choćby: *Służba ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*, red. M. Rychterówna, Warszawa 1929, a także: T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984; J. Gaul, *Działalność wywiadowczo-informacyjna obozu niepodległościowego w latach 1914–1918*, Warszawa 2001.

⁷³ Zob. chociażby: W. Kiedrzyńska, *Zarys historii wojennej O.L.K. (Ochotnicza Legia Kobiet)*, Warszawa 1931; A. J. Cieślíkowa, *Ochotnicza Legia Kobiet 1918–1922*, Warszawa 1998; J. Dufrat, *Kobiety w kręgu lewicy niepodległościowej. Od Ligi Kobiet Pogotowia Wojennego do Ochotniczej Legii Kobiet (1908–1918/1919)*, Toruń 2001; S. J. Jankowski, *Dziewczęta w maciejówkach*, Warszawa 2012.

⁷⁴ Zob. choćby: E. Zawadzka, *Czekając na rozkaz. Pogotowie Społeczne Organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet w przededniu II wojny światowej*, Lublin 1992; M. Wiśniewska, *Przygotowanie obronne kobiet w Polsce w latach 1921–1939*, Toruń 2007. Ponadto zob. także: J. Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo polskie w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, Wrocław 1998.

⁷⁵ Jest to przykład terminologii odziedziczonej po historiografii z okresu II Rzeczypospolitej. Zob. także: K. Zieliński, op. cit., s. 19. Poza tym zob. również: Z.G. Kowalski, op. cit.

ska”⁷⁶. Zdaniem piszącego żaden z tych terminów nie jest prawidłowy, a konflikt ten powinien być nazywany po prostu „wojną polsko-sowiecką”, gdyż Rzeczpospolita Polska walczyła wówczas z krajem budującym system sowiecki, w którym co prawda bolszewicy odgrywali rolę dominującą, ale nie byli jedyną siłą polityczną i społeczną sprawującą władzę. Poza tym jedynie bardzo niewielka część ówczesnych krasnoarmiejców, podobnie zresztą jak przedstawiciele części sowieckich organów władzy, należała do Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), zaś w szeregach Armii Czerwonej dominowali słabo uświadomieni klasowo chłopci⁷⁷. Najważniejszym ich kontaktem z efektami tzw. rewolucji bolszewickiej był natomiast udział w często krwawym podziale pańskiej ziemi oraz ofiary składane na ołtarzu rewolucji w ramach systemu gospodarczego zwanego „komunizmem wojennym”. Poza tym kolejnym powodem, dla którego nie można mówić o „wojnie polsko-rosyjskiej” jest fakt polegający na tym, że dawnej Rosji już nie było, przy czym za jej legalnych spadkobierców uważali się „biali”⁷⁸, z którymi Polska wojny nie toczyła. Tak więc najbardziej adekwatnym terminem pozostaje nazwa „wojna polsko-sowiecka”.

Kolejna kwestia sporna dotyczy terminu jej wybuchu, przy czym niekiedy w literaturze można spotkać nawet tak kuriozalne sugestie jak ta, że wojna polsko-sowiecka to jedynie kampania 1920 roku. Tymczasem trwała ona co najmniej od początku stycznia 1919 roku.

Jednak najistotniejszy brak tej części dorobku polskiej historiografii wojskowej wynika z faktu, iż wszyscy dotychczasowi badacze analizujący przebieg operacji wojennych opierali się – i nadal opierają – praktycznie wyłącznie na polskich źródłach archiwalnych. O ile ich przydatność dla

⁷⁶ Zwolennikiem tej tezy jest Lech Wyszczelski – zobacz: *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. Mity, legendy i fakty*, Warszawa 2016, s. 74–75. Jednak podawane przez niego argumenty takiego stanowiska nie są przekonujące. Ponadto zob. także: idem, *Niewypowiedziana wojna...*; idem, *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920*, t. 1–2.

⁷⁷ Szerzej zob. T.W. Osipowa, *Rossijskoje kriestianstwo w riwoliucii i graždanskoj wojnie*, Moskwa 2001.

⁷⁸ Zob. choćby wspomnienia dowódcy Sił Zbrojnych Południa Rosji Antona Iwanowicza Denikina: A. Denikin, *Put russkowo oficera*, Moskwa 2002. Poza tym także: W.D. Matasow, *Biełoje dwiżenije na Jucie Rossii 1917–1920 gody*, Montreal 1990; P.I. Zyrianow, *Admirał Kołczak Wierchownyj Prawitiel Rossii*, Moskwa 2006.

analizy działań Wojska Polskiego jest zupełnie zrozumiała, to dla opisu operacji prowadzonych przez Armię Czerwoną już tak nie jest. Wymagałoby to bowiem przeprowadzenia zakrojonych na szeroką skalę badań archiwalnych w archiwach obcych, przede wszystkim rosyjskich, ale także ukraińskich i białoruskich, gdzie znajdują się odpowiednie dokumenty archiwalne. Tymczasem takich badań – poza absolutnymi wyjątkami – nikt nie prowadził i nadal nie prowadzi. W przypadku polskich historyków piszących przed 1939 oraz po 1945 roku w kraju i na emigracji jest to zupełnie zrozumiałe. Nie było bowiem wtedy dostępu do tych akt. Jednak po 1991 roku sytuacja w tej kwestii radykalnie się zmieniła i posowieckie archiwa zostały otwarte i przez kilkanaście lat można z nich było korzystać dość swobodnie. Mało kto jednak w Polsce wykorzystywał te możliwości. Zdecydowana większość badaczy ograniczała się bowiem jedynie do dość pobieżnych studiów w posowieckiej i współczesnej rosyjskojęzycznej literaturze historycznej oraz do studiowania publikowanych, głównie przed 1991 rokiem, tomów źródeł. Te zaś były zestawiane pod czujnym nadzorem sowieckiej służby archiwalnej, co powoduje, że o ich zawartości decydowały nie tylko względy naukowe. Nie mogą więc zaspokoić wszystkich potrzeb badawczych współczesnych historyków wojny polsko-sowieckiej.

W efekcie tego zarówno analizy przebiegu operacji Armii Czerwonej prowadzonych w trakcie wojny z Rzeczpospolitą Polską, jak i szacunki liczebności jej związków operacyjnych oraz wielkich jednostek i poszczególnych oddziałów, podawane były – i nadal są oceniane – w oparciu o zawartość ówczesnych polskich dokumentów proveniencji wojskowej. Tak samo czyniono – i w dalszym ciągu się czyni – w przypadku szacunków ponoszonych przez nie strat w ludziach, koniach i sprzęcie wojskowym. Jednocześnie liczba dokumentów obecnie dostępnych w polskich archiwach jest niewiele większa – lub nawet wskutek strat wojennych mniejsza – od tej, która stała do dyspozycji polskich historyków przed 1939 rokiem. W efekcie tego kolejne pokolenie badaczy analizuje niemal te same źródła oraz obficie i bez większych zmian powiela ustalenia przedwojennych historyków, głównie ówczesnych czynnych wojskowych, zajmujących się wojną polsko-sowiecką z lat 1919–1920–1921. Powoduje to, pomimo stale trwających intensywnych badań, jedynie niewielki przyrost wiedzy, która w rzeczywistości w wielu aspektach niewiele odbiega od stanu badań, jaki w tej materii ist-

niał przed 1939 rokiem. Uwagi te dotyczą zarówno historyków pracujących w kraju oraz tych, którzy po 1945 roku przebywali na emigracji i nadal są aktywni poza jego granicami.

W efekcie nadal powstaje nie do końca obiektywny obraz tego konfliktu, zaś niemożność rzetelnej i wiarygodnej oceny początkowego potencjału i strat poniesionych przez armię przeciwnika uniemożliwia prawidłową ocenę zarówno polskich porażek, jak i sukcesów – łącznie z ostatecznym zwycięstwem – odniesionych przez Wojsko Polskie i jego wschodnich sojuszników⁷⁹ w wojnie polsko-sowieckiej⁸⁰. Dzieje się tak nawet wtedy, gdy – jak to ma miejsce w przypadku 1 Armii Konnej – mamy obecnie do dyspozycji analizy oparte na długotrwałej i bardzo wnikliwej kwerendzie przeprowadzonej w pozostałych po niej materiałach archiwalnych przechowywanych obecnie w Centralnym Państwowym Archiwum Wojskowym w Moskwie oraz w archiwach ukraińskich⁸¹. Pomimo upływu

⁷⁹ Zob. choćby: Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999; J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej 1920 roku*, Toruń 2002.

⁸⁰ Zob. chociażby: A. Smoliński, *Bilans strat w ludziach, koniach i materiale wojennym poniesionych przez 1 Armię Konną w trakcie walk na polskim teatrze działań wojennych w okresie maj–wrzesień 1920 r.*, [w:] *Od Grunwaldu do Bzury – bitwy i boje polskie na przestrzeni dziejów*, red. J. Jędrzyak, D. Koreś, J. Maroń, K. Widziński, Wrocław 2012.

⁸¹ Zob. A. Smoliński, *Zarys dziejów 1 Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003; idem, *Zarys organizacji 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919–1923)*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918–1921*, red. A. Smoliński, Toruń 2003; idem, *1 Armia Konna podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń 2008; idem, *Dezercje z 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r.*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” 2008, t. 45; idem, *Rabunki i rozboje 1 Armii Konnej w Rostowie w styczniu 1920 r.*, „*Studia Historyczno-Wojskowe*” 2009, t. 3; *Armia i społeczeństwo*; idem, *Rozboje, rabunki i pogromy Żydów przez 1 Armię Konną na południu Rosji oraz na Ukrainie i w Polsce w 1920 roku*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*” 2009, t. 6; idem, *Pociągi pancerne 1 Armii Konnej podczas walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku*, [w:] *Wojna polsko-rosyjska 1919–1920 i jej międzynarodowe odniesienia z perspektywy 90-lecia*, red. J. Ślipiec, T. Kośmider, Warszawa 2010; idem, *Rozboje, rabunki i pogromy ludności żydowskiej dokonane przez „Konarmię” Budionnego na Ukrainie w kwietniu i maju oraz we wrześniu i październiku 1920 r.* „*Studia Historyczne*” 2011, R. 54, nr 3–4 (215–216); idem, *Wiedza Sztabu Generalnego oraz Naczelnego Dowództwa*

wielu lat od opublikowania wyników tych badań nadal są one pomijane przez autorów przygotowujących kolejne wersje rodzimej wizji wojny polsko-sowieckiej. W wielu aspektach stoją one bowiem w sprzeczności z tym, co twierdzili polscy kombataneci i jednocześnie późniejsi pamiętnikarze i historycy walczący w 1920 roku z Konarmią Siemiona Budionnego, a następnie opisywali starcia, w których uczestniczyli⁸². Te zaś poglądy i opinie – o czym wspomniano – są nadal obowiązujące we współczesnej polskiej historiografii.

Można też tutaj zauważyć, że podobne uwagi dotyczą także sposobu analizy i ocen kolejnego wielkiego ówczesnego konfliktu, mianowicie wojny Polski z Zachodnio-Ukraińską Republiką Ludową.

Poza tym już w pisarstwie historycznym powstającym przed 1939 rokiem widoczna była tendencja do pewnej heroizacji osiągnięć Wojska Polskiego z okresu „wojen o niepodległość i granice”, głównie zaś tych, które

Wojska Polskiego na temat stanu organizacyjnego i liczebnego oraz morale 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 roku, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. 4, red. W. Rezmer, Toruń 2012; idem, *Próba oceny efektywności działań polskiego wywiadu wojskowego oraz wywiadu Armii Czynnej Ukraińskiej Republiki Ludowej przeciw 1 Armii Konnej podczas jej walk na polskim teatrze działań wojennych w 1920 r.*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 1, red. W. Skóra, P. Skubisz, Szczecin 2012; idem, *Stosunek „krasnoarmiejców” z 1 Armii Konnej do jeńców polskich w czasie kampanii 1920 r. Przyczynek do losów jeńców podczas wojny polsko-sowieckiej*, [w:] *Spółczesność polskie i wojsko. Studia i materiały*, red. K. Maksymiuk, D. Wereda, A. Zawadzki, Siedlce 2016.

⁸² Poza częścią wcześniej cytowanej literatury zob. także: *Moje walki z Budiennym. Dziennik wojenny b. d-cy 1 Dywizji Kawalerii generała dywizji Juliusza Rómmła*, Lwów [b. r. w.]; *Kawaleria polska w pościgu za Budiennym. Dziennik wojenny b. d-cy 1 Dywizji Kawalerii generała dywizji Juliusza Rómmła. Część druga*, Lwów [b. r. w.]; A. Pragłowski, *Od Wiednia do Londynu. Wspomnienia szefa sztabu 1 Dywizji Jazdy gen. Rómmła w wojnie polsko-bolszewickiej oraz Armii „Łódź” i obrony Warszawy w 1939 roku*, oprac. i posłowie D. Koreś, Warszawa–Kraków 2017; K. Rudnicki, *Operacyjna użyteczność kawalerii w świetle historii*, Oświęcim 2012; M. Biernacki, *Studia taktyczne z historii wojen polskich 1918–21*, t. 3: *Działania Armii Konnej Budiennego w kampanii polsko-rosyjskiej 1920 r.* 26.V – 20.VI.1920, Warszawa 1924; T. Piskorz, *Działania Dywizji Kawalerii na Ukrainie od 20 IV do 20 VI 1920 roku*, Warszawa 1926; T. Machalski, *Ostatnia epopeja. Kawaleria polska w wojnie z bolszewikami w 1920 roku*, Warszawa–Kraków 2014; K. Krzczunowicz, *Ostatnia kampania konna. Działania Armii Polskiej przeciw Armii Konnej Budiennego w 1920 roku*, przedmowa Stanisław Kopański, London 1971.

dotyczyły wojny polsko-sowieckiej. Wówczas było to do pewnego stopnia uzasadnione koniecznością budowy w stosunkowo młodej armii odpowiedniego *esprit de corps*. Współcześnie historycy powinni dążyć jednak do opracowania możliwie obiektywnej syntezy tych działań. Tego zaś – jak to już wspomniano – nie da się uczynić bez rzetelnego przedstawienia naszych ówczesnych przeciwników oraz realnego stosunku zaangażowanych sił i strat ponoszonych przez obie walczące strony itd. Pomijając konieczność spełnienia tych warunków, trudno zaś będzie przedstawić rzeczywisty obraz polskiego sukcesu, głównie tego z późnego lata i wczesnej jesieni 1920 roku.

Innym rodzajem problemów, z którymi borykają się polscy badacze zajmujący się dziejami polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939 są kwestie warsztatowe. Jedną z nich jest choćby powszechny brak umiejętności rozróżnienia daty mianowania na kolejny – bądź też pierwszy – stopień oficerski od daty jego starszeństwa⁸³. Są to zaś dwie różne rzeczy, przy czym data starszeństwa jest z reguły wcześniejsza od daty mianowania⁸⁴. Tymczasem umiejętność odróżnienia jednego od drugiego ma ogromne znaczenie w biografistyce dotyczącej osób wojskowych.

Kolejną kwestią jest przenoszenie współczesnych pojęć z zakresu organizacji i funkcjonowania wojska na lata 1914–1939. W efekcie tego w literaturze można czasami napotkać tak kuriozalne nazwy jak „wojska lądowe” lub też „wojska operacyjne” zamiast po prostu Wojsko Polskie czy też „logistyka”, a nie służba intendentury itd. Podobnych wątpliwych współczesnych zapożyczeń można by znaleźć więcej. Tymczasem w pracach historycznych nie powinno się tego robić choćby dlatego, że to przeszłość wpływa na teraźniejszość, a nie odwrotnie. Jeżeli takie zaś są po-

⁸³ Aby się o tym przekonać, wystarczy sięgnąć do pierwszego lepszego rocznika oficerskiego – zob. choćby: *Rocznik oficerski 1928*, Warszawa 1928.

⁸⁴ Klasycznym przykładem pracy, gdzie często mieszane są obydwie te pojęcia jest publikacja: S.M. Przybyszewski, *Dowódcy dywizji, brygad i pułków kawalerii Rzeczypospolitej 1914–1945*, Kazimierza Wielka 2015. Należy jednak zauważyć, że podobne problemy w tej kwestii mieli także badacze cieszący się w środowisku historyków wojskowych powszechnym i zasłużonym autorytetem. Natomiast absolutnym kuriozum w tej materii jest praca: A. Mazur, op. cit.

trzeby współczesnych wojskowych, którzy w wydarzeniach lat 1914–1939 szukają inspiracji dla Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, to niech terminologia tego typu zostanie zarezerwowana dla wewnętrznych skryptów itd., które nie muszą spełniać kryteriów obowiązujących w historiografii wojskowej.

Kończąc te, siłą rzeczy, krótkie rozważania należy też zwrócić uwagę na kwestię traktowania w polskiej historiografii wojskowej dotyczącej lat 1914–1939 przekazu zawartego w źródłach narracyjnych, takich jak dzienniki, relacje, pamiętniki i wspomnienia. Często bowiem zawarte w nich treści traktuje się niemal bezkrytycznie, podczas gdy są to źródła bardzo subiektywne i wymagające właśnie bardzo krytycznego podejścia i możliwie szerokiego konfrontowania ich treści ze źródłami innego typu⁸⁵. Nie oznacza to oczywiście, że nie należy z nich korzystać – wręcz przeciwnie. Często bowiem zawierają one informacje, których próżno byłoby szukać choćby w dokumentach archiwalnych. Jednak nieumiejętne ich wykorzystywanie jest kolejnym czynnikiem sprzyjającym powstawaniu skrzywionej wizji militarnej historii Polski oraz jej sił zbrojnych⁸⁶.

Poza tym na chwilę warto jeszcze powrócić do diagnozy postawionej przed kilku laty przez profesora J. Maronia, mianowicie do częstego w polskiej historiografii wojskowej zjawiska polegającego na, jak to określił, „symulowaniu erudycji”. Dotyczy to bowiem nie tylko cytowania literatury,

⁸⁵ Przykładem takiego traktowania mogą być choćby następujące publikacje: P. Jajwiński, *Koń, koniak i kobiety. Tradycje i zwyczaje oficerów kawalerii II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2010; idem, *Oficerowie i dżentelmeni. Życie prywatne i służbowe kawalerzystów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2011.

⁸⁶ Szerzej o tych kwestiach zob. choćby: A. Smoliński, *Źródła do historii wojskowej oraz możliwości ich wykorzystania w nauczaniu historii w szkole*, [w:] *Toruńskie Spotkania Dydaktyczne*, t. 3: *Źródła w Edukacji Historycznej*, red. S. Roszak, M. Strzelecki, A. Wieczorek, Toruń 2006; idem, *Źródła do historii wojskowej i możliwości ich wykorzystania w nauczaniu historii w szkolnictwie podstawowym i ponadpodstawowym oraz w kształceniu uniwersyteckim*, [w:] *Szlakiem twierdzy Koźle. Militarne tradycje Kędzierzyna-Koźla, Śląska i Rzeczypospolitej*, t. 2, red. T. Ciesielski, Kędzierzyn-Koźle 2013; idem, *Dzienniki, pamiętniki i wspomnienia – źródła pomocne w badaniach nad życiem codziennym kawalerzystów i artylerzystów konnych polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*, t. 7, red. A. Smoliński, Toruń 2018.

której autor w rzeczywistości nie zna, ale także przytaczania dokumentów archiwalnych, jakich realnie się nie badało, za to – lepiej lub gorzej – zrobił to ktoś inny.

* * *

Podsumowując, pomimo znaczącego i nieustającego narastania literatury dotyczącej dziejów polskich formacji wojskowych oraz Wojska Polskiego z lat 1914–1939 przyrost naszej wiedzy jest powolny i niewspółmierny do liczby publikacji ukazujących się drukiem. Często bowiem nowe opracowania bazują na wiedzy obecnej w pracach polskich historyków wojskowych – często kombatanatów z lat „wojen o niepodległość i granice” – tworzących przed 1939 rokiem, w wielu przypadkach powielając także ich wnioski. Jest to wynik tego, że ich autorzy często nie prowadzą kompleksowej kwerendy archiwalnej i bibliograficznej. Innymi słowy liczba publikacji nie przekłada się na jakość badań.

Oddzielnym problemem jest też „symulowanie erudycji”, przy czym wydaje się, że zjawisko to w sposób szczególny zaczęło upowszechniać się po 1989 roku i chyba zaczyna narastać. Obecnie dotyczy nie tylko cytowania cudzych – w rzeczywistości nieprzeanalizowanych – często nawet bardzo wartościowych dzieł. Z drugiej zaś strony jest cała grupa autorów, którzy w swych pracach do zatrważającego wręcz minimum ograniczają aparat naukowy, co być może służy ukryciu stosowania praktyk naruszających dobre obyczaje, jakie powinny panować w nauce.

Kolejnym ważnym problemem i jednocześnie zjawiskiem powszechnym wśród tej grupy historyków jest ignorowanie konieczności badań prowadzonych w źródłach i literaturze obcej proveniencji oraz obcojęzycznej. Poza tym często niezauważane i celowo pomijane są ustalenia innych historyków oparte o taką właśnie podstawę źródłową. Zazwyczaj bowiem są one odmienne od powszechnie ugruntowanej wiedzy czy też raczej historycznych stereotypów.

Nadal też można znaleźć zagadnienia i ważne problemy badawcze całkowicie pomijane lub też analizowane jedynie powierzchownie oraz ta-

kie, które wymagają kontynuacji⁸⁷. Pewne problemy dotyczą także braków warsztatowych widocznych w części publikacji, będących efektem niezbyt rzetelnie i nieumiejętnie prowadzonych badań. Wszystkim tym wskazanym powyżej niekorzystnym zjawiskom i praktykom sprzyja praktyczny zanik rzetelnego ruchu recenzyjnego.

⁸⁷ Do tej grupy problemów, poza wspomnianymi już wcześniej, można także zaliczyć kwestię służby Polaków w armiach zaborczych podczas I wojny światowej.